Acta Historica Tallinnensia 31/2 https://doi.org/10.3176/hist.2025.2.02

Sakraalhoonete paiknemine ja kultuurmaastik: Vana-Läänemaa kirikud ja kihelkonnad 13. sajandil

Kersti Markus

Tallinna Ülikool, humanitaarteaduste instituut, Uus-Sadama 5, 10120 Tallinn; markus@tlu.ee

Kaarel Sikk

Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, genoomika instituut, Ülikooli 18, 50090 Tartu; kaarel.sikk@ut.ee

Kokkuvõte. Kivist sakraalhooned on ühed vähesed füüsilised tähised maastikul, mis ühendavad tänapäeva 13. sajandiga. Vana-Läänemaal on neid eriti rikkalikult, kuid seni on nad uurijatele huvi pakkunud vaid ehituskunstilises plaanis. Artiklis on võetud vaatluse alla kirikute asukoht kunagiste asulate, linnuste, sadamakohtade ja teedevõrgu suhtes. Selgub, et kirikute rajamisel ei ole mingit ühist printsiipi, vaid see on sõltunud kohalikest oludest. Enamus neist on rajatud kristliku pühakoja, mitte kihelkonnakirikuna. Kihelkondade rajamine toimus 13. sajandil kahes järgus, esimest võib seostada kümnise kogumise, teist seniste maavalduste ümberjaotamise ja kivikirikute ehitamisega. Avanev pilt 13. sajandi Läänemaast hoiatab suuremate üldistuste tegemise eest. Isegi ühe maakonna piires võivad ühiskondlikud protsessid kulgeda erimoodi.

Märksõnad: Läänemaa, kirik, kihelkond, muinasasulad, maalinn, kultuurmaastik, 13. sajand

© 2025 Authors. This is an Open Access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International License CC BY 4.0 (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0).

Kirikute ja kabelite rajamine 13. sajandi Eestis on intrigeeriv uurimisteema mitmeski mõttes. Levinud arvamuse kohaselt tugines kirikukihelkondade rajamine vallutuseelsele territoriaalsele jaotusele, kihelkonnakirikud püstitati varasema pühapaiga juurde või selle peale ning need paiknevad tsentraalselt. Samuti on esile toodud seost linnamägede ja varasema matusekohaga.[1] Kui aga süveneda ühe maakonna piires rohkem detailidesse, siis selgub, et suured üldistused ei taha paika pidada. Kirikukihelkond võidi luua muinaskihelkonna (*kilegunda*) tükeldamise (Ridala) või mitme territooriumi liitmise tulemusel (Karuse), kirik võis paikneda selle äärealal (Hageri) või muuta korduvalt asukohta (Viru-Jaagupi). Kirikuid rajati jõe äärde, mõnel juhul koolmekohta, veelgi rohkem on neid sadamakohtades. Linnuste kõrval paiknevad ainult vähesed kirikud, mitmed asetsevad paari kilomeetri kaugusel, osas kihelkondades ei olnudki linnust. Veelgi vähem on võimalik tõestada kirikute seotust varasemate pühapaikadega, sest valdav osa hiite, ohvrikivide ja -allikatega seotud pärimusest on tagasiviidav 19.–20. sajandisse, kuid mitte varasemasse aega. Kuigi Tõnno Jonuks, Martti Veldi ja Ester Oras tõstatasid 2014. aastal vajaduse pühapaikade dateeringud ja võimalikud eri tähendused läbi arutada,[2] pole ettepanek siiani laiemat kandepinda leidnud. Heiki Valk on siiski välja pakkunud võimaluse määrata pühakohtade vanust lähedal paiknevate külade vanuse järgi. Kui hilismuinasajast pärit külad eksisteerisid ka varauusajal ja neil oli oma matusepaik, võiks seal paikneva pühakoha traditsioon ulatuda tagasi keskaega või veelgi varasemasse perioodi.[3] Samas on aga selge, et aja jooksul on pühakohtade paiknemise muster muutunud ja tähendused teisenenud. Kõige otsesem seos näib kabelitel ja kirikutel olevat varasemate matusepaikadega, millele osutavad põletusmatuste leiud Lõuna-Eesti kirikuaedadest. Külakabelite puhul on niisugune järjepidevus mõistetav, aga mitmelgi juhul võis olla nii rajatud kihelkonnakirik (nt Äksi).[4]

1 A. Selart. Miks on Eesti kihelkonnad nõnda suured? – Humanitaarteadused ja kunstid 100-aastases rahvusülikoolis. Toim. R. Altnurme. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2019, 59, 61; H. Valk. Sacred Landscapes of Medieval Livonia: Lands of the Teutonic Order in Southern Estonia. – Ecologies of Crusading, Colonization, and Religious Conversion in the Medieval Baltic. (Terra Sacra, II.) Ed. by A. Pluskowski. Brepols, Turnhout, 2019, 168; M. Mägi. At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th centuries AD. (CCC papers, 6.) Tallinn, University of Tartu, 2002, 155–156. Kriitilist vaadet pakub: T. Jonuks. Hiis-sites in Northern Estonia: Distincitve Hills and Plain Fields. – Archaeologia Baltica: Archaeology, Religion and Folklore in the Baltic Sea Region, 2011, 15, 27.

2 T. Jonuks, M. Veldi, E. Oras. Looduslikud pühapaigad – uue ja vana piiril. – Vikerkaar, 2014, 7–8, 106.

3 H. Valk. Sacred Landscapes of Medieval Livonia, 162–163.

4 H. Valk. On the origins of churches and churchyards in Southern Estonia: The evidence from early grave finds. – Baltic Journal of Art History, 2017, 13, 123–127.

Seniste uuringute baasil on tekkinud arusaamine, et iga maakond vajaks eraldi käsitlemist. Kohalikud olud, eesti ülikute suhted võõramaiste maaisandatega ja viimaste omavaheline läbikäimine on jätnud igale piirkonnale oma pitseri ning kajastub ka sakraalhoonete kohavalikus. Nende paiknemine ja staatuse muutus (kabelist kihelkonnakirikuks) avab 13. sajandi sotsiaalseid suhteid ja piirkonnasiseste jõujoonte teisenemist. See kõneleb kohalike ülikute mõjuvõimust, väliskontaktidest (nt seos sadamakohaga), aga ka suhtumisest uude usku – kas seda aktsepteeriti kui paratamatust või hoopis kuulutati kogu ümbruskonnale. Arvestada tuleb asjaoluga, et keskaegne kirik ei olnud ainult koht riituste läbiviimiseks, vaid ka kohtumõistmise ja ilmalike kogunemiste paik, samuti staatuse näitaja. Loomulikult mängisid asukohavalikul rolli ehitusgeoloogiline sobivus[5] ja majanduslikud huvid, nt ligipääsetavus.[6]

Artiklis võetakse vaatluse alla Vana-Läänemaa,[7] kus oli seitse muinaskihelkonda.[8] Nende paiknemine, suurus ja nimed on olnud diskussiooni teemaks 20. sajandi algusest saati. Kirjalikes allikates kõik kihelkondade nimed ei kajastu ja mitmed neist kannavad eri tähendusvarjundeid. Nii võib *Rotalia* (*Rotelewic*) olla kasutuses kolmes tähenduses: Läänemaa, selle põhjapoolne osa või Ridala kihelkond. Sama kehtib nime *Maritima* puhul. See võib osutada kogu Läänemaale, selle lõunapoolsele osale või Soontagana (Mihkli) kihelkonnale.[9] Piirkond Vigalast Märjamaani, mille kunagine keskus võis olla Kullamaa, ei kajastu aga 13. sajandi allikates üldse. Lihula (*Leal*) ja Hanila (*Haniale*) kihelkonda on nimede sarnasuse tõttu kerge tuvastada, kuid territoriaalsed üksused, mis kandsid nime *Cotze*, *Suorbe* ja *Corbe* on uurijate seas rohkelt vaidlusi tekitanud. Siiski on alust arvata, et tegemist on nüüdse Karuse ja Pärnu-Jaagupi kihelkonnaga. Viimati on teemaga süvitsi tegelenud Enn Tarvel, kuid sellest on möödunud rohkem kui pool sajandit.[10] Tema uuring tugines Läänemaa haldusüksuste nimede analüüsile keskaegsetes kroonikates ja muudes dokumentides, kuid seal antakse kriitiline hinnang

5 I. Hinton. The Alignment and Location of Medieval Rural Churches. British Archaeological Reports. *S. l.*, 2012, 76.

6 R. Augustinavičius, R. Laužikas, A. Kuncevičius, R. Jankauskas. Territorial Model of Eastern Lithuania during the 1st–15th Centuries. Ed. by W. Dzieduszyski, J. Wrzesiński. Migracje. Funeralia Lednickie, Spotkanie, 2013, 15, 59–74; R. Morris. Churches in the Landscape. Phoenix Press, London, 1989, 268; J. Blair. The Church in Anglo-Saxon Society. Oxford University Press, Oxford, 2005, 385.

7 Vana-Läänemaa nime tõi käibele Mati Mandel kogumikega „Vana-Läänemaa ajaloo radadel", mille väljaandjateks on MTÜ Keskaegne Lihula ja Vana-Läänemaa Ajaloo Selts. Ajavahemikus 2012–2022 on ilmunud neli kogumikku.

8 Henriku Liivimaa kroonika (HLK). Tlk R. Kleis, toim. ja komm. E. Tarvel. Eesti Raamat, Tallinn, 1982, XXVIII, 2 (1224), XXVII, 7 (1224); P. Johansen. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. H. Hagerup, Kopenhagen; F. Wassermann, Reval, 1933, 40v.

9 E. Tarvel. Läänemaa seitse kihelkonda. – Keel ja Kirjandus, 1971, 5, 293–295.

10 Samas, 292–298.

ka kogu senisele historiograafiale. Hilisemal ajal on osutatud tähelepanu 16. sajandi vakuraamatutele kui võimalikele allikatele, mille abil rekonstrueerida muinaskihelkondade piire. Nii on Valter Langi veendumuse kohaselt keskaegsed vakupiirkonnad osaliselt tagasiviidavad muinasaega, kajastades kunagisi maksupiirkondi.[11] Seda põhimõtet rakendas Aldur Vunk Vana-Läänemaa lõunaosa muinasaegsete territoriaalsete jaotiste rekonstrueerimisel.[12]

Senistes Vana-Läänemaa haldusüksuste uuringutes on olnud põhirõhk kirjalikel allikatel, kuid praeguse Läänemaa ja Pärnumaa mineviku keskkond erines oluliselt meile harjumuspärasest. Tänu piirkonnas jätkuvale aeglasele maakerkele paiknes muinasaja lõpul ja varasel keskajal rannajoon nüüdsel sisemaal. Lisaks erinevatele rannikualadele domineerisid maastikul ulatuslikud märgalad, mis on hilisemate kuivendustööde ja maaparanduse käigus olulisel määral vähenenud. Seetõttu oli käesoleva artikli jaoks vajalik taastada võimalikult täpne mineviku maastikupilt, nagu see võis käsitletaval perioodil olla. Ajalooliste, 1200. aasta keskkonnatingimuste taastamiseks kasutati rekonstrueerimisel Maa- ja Ruumiameti aerolaserskaneerimise andmetest loodud 5 × 5-meetrise lahutusega digitaalseid kõrgusmudeleid (MaRu 2025[13]), millele liideti Martin Ekmani koostatud näiva maakerke samakõrgusjoonte kaardi põhjal interpoleeritud maapinna kalle.[14] Metoodikat kasutati sarnaselt Rosentau ja tema kolleegide poolt välja töötatud meetodiga,[15] mida on rakendatud muu hulgas näiteks Edela-Eesti paleogeograafilises modelleerimises. Peale maakalde korrigeerimist kasutati merepinna kinnispunktina Muhu linnust, mis paiknes 1200. aasta paiku teadaolevalt mere ääres, võimaldades tänapäevased kõrgusandmed vastavusse viia tollase rannajoonega. Et kõrvaldada tänapäevase inimmõju jälgi, eemaldati kraavid ja teed, lõigates Maa-ameti vektorandmete alusel 10–20-meetrise raadiusega puhvrid, mille alad interpoleeriti ümbritseva reljeefi järgi. Märgalade ulatuse määratlemiseks kaasati lisaks praegustele rabadele ja soodele ka EstSoil-EH mullakaardi andmestik,[16] mille alusel valiti

11 V. Lang. Võimukeskuste kujunemisest Eestis. – Keskus – tagamaa – ääreala: Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Tallinn, Tartu, 2002, 7–16; V. Lang. Vakus ja linnusepiirkond Eestis: Lisandeid muistse haldusstruktuuri uurimisel peamiselt Harjumaa näitel. – Keskus – tagamaa – ääreala, 125–162.

12 A. Vunk. Asustusmuster 13.–14. sajandil. – Pärnumaa: Loodus, aeg, inimene 2. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Pärnu Muuseum, Pärnu, 2010, 43–58.

13 Maa- ja Ruumiameti (MaRu) kõrgusandmed seisuga 01.01.2025.

14 M. Ekman. A consistent map of the postglacial uplift of Fennoscandia. – Terra Nova, 1996, 8, 158–165.

15 A. Rosentau, S. Veski, A. Kriiska, R. Aunap, J. Vassiljev, L. Saarse, T. Hang, A. Heinsalu, T. Oja. Palaeogeographic model for the SW Estonian coastal zone of the Baltic Sea. – The Baltic Sea Basin, 2011, 165–188.

16 A. Kmoch, A. Kanal, A. Astover, A. Kull, H. Virro, A. Helm, M. Pärtel, I. Ostonen, E. Uuemaa. EstSoil-EH: A high-resolution eco-hydrological modelling parameters

rekonstrueerimiseks turbaga ning turvast ümbritsevad savirohked alad, mis on tänapäeval kuivendatud. Tuleb siiski arvestada, et eriti jõgede puhul erinevad varasemad vooluteed sageli tänapäevastest, mistõttu pole neid kaardile kantud, kuigi nende jälgi on võimalik aimata reljeefilt. Ajaloolise asustusmustrina lisati teadaolevad hilismuinasaegsed asulakohad, 11.–13. sajandi maalinnad ja 13. sajandil rajatud kirikud.[17] Kabeleid kaartidele märgitud ei ole, sest nende rajamise aeg on teadmata. Ainsaks erandiks on Kirimäe kabel, mis oma asukoha ja piirkonna staatuse poolest oleks võinud olla ka kihelkonnakiriku positsioonis, kuid sealgi pole ehitusarheoloogilisi uuringuid tehtud.

Käesoleva artikli kolmandaks autoriks võib lugeda arheoloog Mati Mandelit, kes meie palvel on vaadanud läbi aastakümnetepikkuse tööga kogunenud materjali Läänemaa 12.–13. sajandi külade kohta ning täiendanud ja korrigeerinud olulisel määral seni teadaolevat asustusmustrit.[18] See on ka põhjus, miks me käesolevas artiklis lähtume just sellest materjalist, mitte seni publitseeritud käsitlustest.[19] Teatud piirkonnad on aga endiselt katmata, sest muististe väljaselgitamine jäi paarikümne aasta eest suures osas pooleli. Mandeli hinnangul oli üheks oluliseks põhjuseks maade eraomandisse minek, sest uued maaomanikud ei soovi oma maadel muististe uurimist. Kõige suuremad arheoloogilise töö puudujäägid on tema sõnul Pärnu-Jaagupi kihelkonnas, Pärnu jõe alamjooksu piirkonnas ning Audru, Kõima, Lindi ja Tõstamaa ümbruses.[20] Kaartidele on jäetud märkimata ka Noarootsi piirkonna hilismuinasaegsed asulad, sest neidki pole arheoloogiliselt uuritud.[21] Ainsaks erandiks on Einbi ja Riguldi külas toimunud välitööd, mille viisid läbi Rootsi kultuurigeograafid ja kus fikseeriti muinasaegse asustuse olemasolu.[22] (Vt kaart 1.)

Omaette teemaks on muinasaegne teedevõrgustik. Nii Läänemaa kui kogu Eesti ulatuses on seda uurinud Valdo Praust,[23] hiljaaegu on

dataset for Estonia. – Earth System Science Data, 13, 1, 2021, 83–97. https://zenodo.org/records/4291855.

17 Kohaandmed pärinevad kohainfo süsteemist ARHUT ja Mati Mandeli käsikirjast (vt järgmine viide).

18 M. Mandel. 13. sajandi algul olemas olnud külad (asulate kultuurkihid) ja sama perioodi kalmed. 2025. Käsikiri artikli autorite valduses.

19 Nt A. Pärn. Die Siedlungsgeschichte des Küstengebietes der Landschaft Ridala in der Frühgeschichte und zu Beginn des Mittelalters. – Europeans or not? Local level strategies on the Baltic Rim 1100–1400 AD. (CCC papers, 1.) Oskarshamn, 1999, 185–196; M. Mandel. Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed. (Töid ajaloo alalt, 5.) Eesti Ajaloomuuseum, Tallinn, 2003.

20 Vestlused Mati Mandeliga 2025. aasta suvel.

21 Noarootsi piirkonna kohta käivate pärimuslike teadete kohta vt: R. Roosi, Vormsi, Noarootsi ja Risti kihelkonna arheoloogilised teated. – Läänemaa Muuseumi toimetised X. Haapsalu, 2010, 19–52.

22 F. Markus. Living on another Shore: Early Scandinavian settlement on the North-Western Estonian coast. Uppsala, Uppsala University, 2004.

23 V. Praust. Eesti teedevõrk muinas- ja keskajal ning selle rekonstrueerimise põhimõtted. – Eesti Maanteemuuseumi aastaraamat 2011. Eesti Maanteemuuseum, [Tartu], 2012,

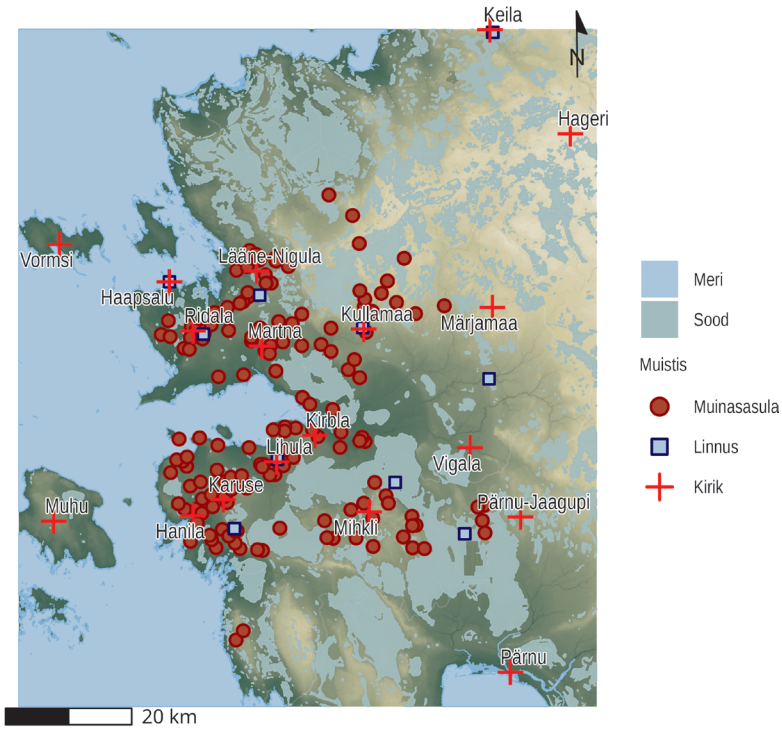

Kaart 1. Läänemaa asustuspilt 13. sajandi algul Mati Mandeli 2025. aasta uurimisandmete põhjal. Konteksti loomiseks on kaardile märgitud nii Läänemaa kui ka ümberkaudsete alade keskaegsed kirikud. Autor: Kaarel Sikk

muinasaja lõpu Läänemaa topograafilise skeemi esitanud Jaak Mäll.[24] Käesolevas artiklis oleme loobunud võimalike muinasaegsete teede kaartidele kandmisest. Visuaalsel pildil on võimas jõud, see jääb meelde ja muutub aja jooksul faktiks. Selleks, et rekonstrueerida Vana-Läänemaa teedevõrgustikku muinasaja lõpuperioodil, peaks olema piisavalt arheoloogilisi tõendeid teede täpse kulgemise kohta. Me suudame küll rekonstrueerida rannajoont, kuid soode tegelikku ulatust ja vooluveekogude kulgemist mitte. See eeldaks põhjalikke välitöid. Kihelkonnakirikute paiknemisel on eeldatud, et need rajati tähtsate teede ristidesse, kuhu oli mugav tulla kogu piirkonnast,[25] kuid see printsiip on rakendatav ainult vähestele Eesti sakraalehitistele ning eeldab juba eos, et kihelkonnakirikud rajati ühe skeemi järgi ja et teed olid varasemad. Seetõttu ongi

55–111. Leedu kohta vt: R. Augustinavičius, R. Laužikas, A. Kuncevičius, R. Jankauskas. Territorial Model of Eastern Lithuania.

24 J. Mäll. Saare-Lääne piiskop Heinrich I ja Lihula. – Läänemaa Muuseumi toimetised XXVII. Haapsalu, 2025, 83–86. Artiklis ei ole arvestatud muinasaegse asulavõrgustiku ega kultuurmaastikuga, rekonstrueeritud on ainult rannajoon, kuid ei ole päris selge, millistest printsiipidest lähtuvalt.

25 V. Praust. Eesti teedevõrk muinas- ja keskajal, 66.

vaja iga maakonda eraldi uurida, et seeläbi tuvastada mingeid mustreid kirikute asukohavalikul.

Läänemaa sakraalehitiste uurimine on olnud seni kunstiajaloolaste pärusmaa, sisaldades ennekõike arhitektuuri, raidkivide ja maalingute uuringuid ning vähesel määral ka ehitusarheoloogiat.[26] Sakraalehitiste paiknemist maastikul pole üldse uuritud, ilmselt seetõttu, et ajaloolastel ja kunstiajaloolastel puudub vastav kompetents, arheoloogide fookus on aga olnud matusepaikadel, asulatel ja linnustel.[27] Üldistaval tasemel on käsitletud Lõuna-Eesti ordualade sakraalseid maastikke, kus kirikute ja kabelite paiknemist on vaadatud interaktsioonis linnuste, muinasasulate ja teedega.[28] Läänemaa kirikute rajamist kirjalike allikate valgusel on käsitlenud Kaire Tooming.[29] Ajastu laiemast kontekstist annab tema käsitlus hea ülevaate, aga me ei tea, kui palju Roomas või Riias kirjapandust vastab tegelikele oludele Eestimaal ning paratamatult kajastavad kirjalikud allikad vallutajate perspektiivi.

Sakraalehitiste asukohavalikuid ei ole varemalt nii kompleksselt uuritud, mistõttu võiks artikkel pakkuda uut metodoloogilist lähenemist Eesti keskajauuringutes ning tuua seeläbi esile uusi aspekte 13. sajandi ühiskonna kohta.

RIDALA KIHELKOND

Kuigi Henriku kroonikas võivad nimed *Rotalia* ja *Maritima* olla võrdse kaaluga ning tähistada mingitel juhtudel isegi kogu Läänemaad, on esimene siiski seotud konkreetse kohaga, teine osutab kujundlikult „mereäärsele maale“. Tähtsusetu pole ka fakt, et kroonikas mainitakse Ridala vanemaid kõrvuti Saaremaa vanematega, kuid teisi Läänemaa provintside vanemaid esile ei tõsteta.[30] Sellest võiks järeldada, et Ridalal oli territoriaalse üksusena poliitilist kaalu, mis omakorda eeldab tugevat keskvõimu. Reaalne võimukeskus pidi paiknema Tubrilinnas.

26 Vt kokkuvõtvat käsitlust: Eesti kunsti ajalugu 1: 1100–1520. Koost. K. Markus. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2023.

27 M. Mandel. Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed; M. Mandel. Maidla muinaskalme saladused. Tallinn, Eesti Ajaloomuuseum, 2017; M. Mandel. Läänemaa muinasajast Lihula keskaega: Arheoloogilise uurimise lugu. Tallinn, Eesti Ajaloomuuseum, 2022; E. Tõnisson. Eesti muinaslinnad. (Muinasaja teadus, 20). Tartu Ülikool, Tartu, Tallinn, 2008. Viimati võttis linnuste funktsiooni ja paiknemise alased uuringud kokku arheoloog Kristo Siig, artiklis on servamisi käsitletud ka Läänemaad: K. Siig. Varbola: On the function of an 11th to 14th-century stronghold in northwestern Estonia based on location analysis and written sources. – Estonian Journal of Archaeology, 28, 2024, 120–167.

28 H. Valk. Sacred Landscapes of Medieval Livonia, 155–174.

29 K. Tooming. Kirikute rajamisest varaseimate kirjalike allikate valguses. – Läänemaa Muuseumi toimetised XXIV. Haapsalu, 2022, 39–59.

30 HLK, XV, 3.

Ridala Tubrilinna on peetud väikeseks, vaid ligi 1100 ruutmeetri suuruseks ringvalliga ümbritsetud maalinnaks, kuid pole võimatu, et tegelikult oli see kaks korda suurem, sest kirdeosas ringvallist märke ei ole, aga kultuurkiht jätkub. Väheste leidude tõttu ei ole maalinna siiani õnnestunud dateerida, kuid 2024. aastal toimunud välitöödel avastati valli vastu ehitatud maja, mis radiosüsinikudateeringu järgi pärineb vahemikust 12. sajandi keskpaik kuni 13. sajandi keskpaik. Kultuurkihi paksus linnuse õuel viitab aga pikemaaegsele elutegevusele.[31] See võib anda aluse spekulatsiooniks, et tegemist on Saxo Grammaticuse Taani ajaloos kirjeldatud linnaga.[32] Nimelt tahtis taanlaste legendaarne viikingikuningas Frode (Frotho) hävitada kättemaksuaktsioonis *Rotala*-nimelise linna, mis sündmuste laiemat konteksti silmas pidades võis paikneda Läänemere ääres,[33] kuid selleks pidi ta linna ümbritseva kiirevoolulise ja teadmata sügavusega jõe soodesse suunduvate kanalite abil muutma madalaks alaks, mida oleks sõjameestel kerge läbida. Aktsiooni tulemusel kaotas linn oma loodusliku kaitse ja vallutati. Nime sarnasus on ilmne, kuid linnust ümbritseva maastiku profiil välistab kroonikas kirjeldatud sündmuse paigutamise Ridalasse.

Ridala muinaskihelkond oli hiiglaslike mõõtmetega, ulatudes Matsalu lahe põhjakaldast Noarootsini. Asulad olid orienteeritud kunagiste veeteede järgi kolme suurde rühma, millest hiljem said kirikukihelkonnad. Ridala tuumikpiirkonda kuuluvate külade paigutus arvestab veeteega, mis kulges Haapsalu lahest Lõpe lahte (kaart 2). 13. sajandi alguseks oli suur osa sellest soostunud. Samas pole sugugi selge, kas me suudame praegu adekvaatselt rekonstrueerida 13. sajandi maastikku. Carl Russwurmi kirjelduse järgi leiti 19. sajandi keskel suure laeva jäänused Valgeväljalt[34] ja Juhan Libe 1924. aastal kogutud pärimuse kohaselt oli Mägari soost leitud laeva emapuu.[35] Mellini 1798. aasta kaardil on Mägari soos kaks järve, kust suubuvad ojad merre, sama situatsioon kajastub 19. sajandi kaartidel. Rannajoone rekonstruktsiooni järgi sai 13. sajandil viikingi tüüpi paadiga tõenäoliselt veel Valgevälja lähistele. Saaremaa suuremad linnused olid seotud mereteega jõgede kaudu,[36] sama võiks kehtida

31 E. Tõnisson. Eesti muinaslinnad: Muinasaja teadus 20. Toim. ja täiend. A. Mäesalu ja H. Valk. Tartu, Tallinn, 2008, 260; H. Valk, L. L. Leiman. Excavations on two Late Iron Age strongholds in western Estonia: Ridala and Kedre (Leediküla). – Arheoloogilised välitööd Eestis = Archaeological Fieldwork in Estonia 2024. Tallinn, 2025. Ilmumas.

32 Saxo Grammaticus. Gesta Danorum – Danmarkshistorien, Bd. I. Komm. ja tlk K. Friis-Jensen, P. Zeeberg. Gads Forlag, Kobenhavn, 2005, II, 1,7.

33 M. Mägi. In Austrvegr. The Role of the Eastern Baltic in Viking Age Communication across the Baltic Sea. Brill, Leiden, 2018, 286–287.

34 C. Russwurm. Eibofolke ehk rootslased Eestimaa randadel ja Ruhnus. Tlk I. Rüütli. Eestirootsi Akadeemia, Tallinn, 2015, 54. Saksakeelne raamat ilmus Revalis 1855. aastal.

35 https://www.folklore.ee/pubte/ajaloolist/ridlng/ridlng.html.

36 M. Mägi. Ports for whom? Harbors in the early thirteenth-century Eastern Baltic. – Journal of Baltic Studies, 2025, 56, 1, 147–164 (155).

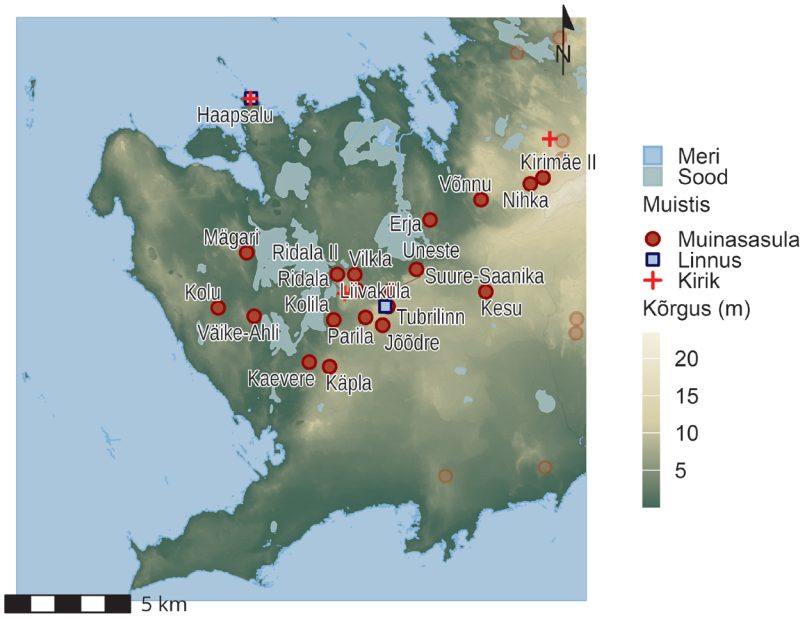

Kaart 2. Ridala muinaskihelkond tükeldati 13. sajandi teisel poolel kolmeks kihelkonnaks. Kaardil on märgitud Ridala kihelkonna piiresse jäävad 13. sajandi alguse asulad. Autor: Kaarel Sikk

ka Lihula linnuse kohta. Tubrilinna alla küll ühtegi vooluveekogu ei ulatunud, kuid linnusepiirkonnal pidi olema ühendustee rannikuga ja seal paikneva sadamakohaga. Tegemist oli ikkagi Ridala muinaskihelkonna võimukeskusega.

Linnusepiirkonna tuumiku moodustasid kaksteist asulat, mis paiknesid Tubrilinna ümber, neist lähim maalinna kõrval ja teised kolme kilomeetri raadiuses.[37] Tähelepanu väärib fakt, et linnuse kõrval paiknenud asulast 400 meetri kaugusel asub tänapäeval Vanamõisa talu. Mellini kaardil kannab koht Wannamoisa nime ja on tähistatud väikese mõisasümboliga, mis annab märku selle tagasihoidlikust staatusest, tegemist ei olnud rüütlimõisaga. Eestikeelne nimi viitab varasemale hajatalule, sest *Moysnick* võis olla keskajal külast eemal elava vabatalupoja lisanimeks.[38] Sel juhul näeme siin järjepidevust hilismuinasaja üliku suurtalu, keskaegse hajatalu, uusaegse väikemõisa ja tänapäeva talu vahel. Tubrilinna ümbritsev maastik on kogu linnusepiirkonna kõige kõrgem punkt, kuid siia kirikut ei püstitatud. See ehitati hoopis

37 M. Mandel. Läänemaa linnused ja linnusepiirkonnad. – Linnusest ja linnast: Uurimusi Vilma Trummali auks. (Muinasaja teadus, 14.) Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn, Tartu 2004, 193. Ridala I ja II, Vilkla, Uneste, Suure-Saanika I ja II, Parila, Jõõdre, Lannuste, Kolila ja Liiva.

38 P. Ariste. Sõnalaenulõbu. Ilmamaa, Tartu, 2010, 345; H. Palli. Eesti isikunimede kasutamisest meie rahva vanema ajaloo (XIII–XVI saj.) uurimisel. – ENSV Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1961, 10, 2, 139.

linnusepiirkonna tuumikala äärele, kuid samuti kõrgendikule. Tegemist on väikese vooretaolise moodustisega ligikaudu 500 meetri kaugusel soisest alast. Kõrgendiku tipust mõned meetrid madalamal, vahetult kirikuaia kõrval, paiknes asula.[39] Teine asula jääb kirikust ligikaudu 500 meetrit põhja suunas, tänapäevase Haapsallu viiva tee äärde.[40] Kuigi Haapsalu linn asutati alles 13. sajandi teisel poolel, siis Anton Pärna arvates võis Tagalahes olla juba varem sadamakoht, sest Riiast Soome lahte kulgev meretee pidi läbima Noarootsi ja mandri vahelist väina.[41] Aardeleiud kinnitavad oletust, et Haapsalu lähistel oli mingi rahvusvaheline kaubitsemispaik.[42] Kõige olulisemate sadamakohtade paiknemise puhul on erialakirjanduses välja toodud nende rajamist neutraalsele alale, st mõnevõrra eemale poliitilistest keskustest, mis tagas vaba sissepääsu kõigile.[43] Sellest perspektiivist tasuks vaadata ka Tubrilinna ja rannikul paiknenud võimaliku sadamakoha vastastikmõju.

Ridala kirik jääb merest kaugele, kuid selle asend kõrgendikul kunagise soo ääres, suunaga sadamakoha poole, tegi pühakojast omamoodi maamärgi. Siit tekib küsimus kiriku asukoha valikust – kui teadlikult oli see läbi mõeldud ja kes võisid olla rajamise taga? Mingit ühistegevust siin näha ei ole: kirikut ei püstitatud võimukeskusse ega ka sellisesse paika, mis oleks kollektiivses omandis, näiteks viitaks pühakohale või oleks mitme asula piirialal. Kirikuaiast pole seni leitud midagi, mis osutaks varasemale matusepaigale, küll aga leidis Mati Mandel 2025. aasta mais põlenud luid sellest väljaspool, vahetult müüri juures, seega siis asula ja kirikuaia vahelt. Matusepaigad olid kultuurmaastiku visuaalsed dominandid, aga tavapäraselt oli neil asulaga siiski mingi distants. Ridalas oleks see paiknenud vahetult asula juures, asetsedes sellest kõrgemal. Jättes kindlamate tõendite ootel esialgu kõrvale võimaliku matusepaiga kontseptsiooni, tuleb tunnistada, et pühakoda püstitati sõna otseses mõttes kellegi õuele. See võiks viidata olukorrale, kus mingi vanem on uue usu vastu võtnud, kuid üldist aktsepteerimist see veel

39 https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=10118.

40 M. Mandel. 13. sajandi algul olemas olnud külad (asulate kultuurkihid) ja sama perioodi kalmed, 6; Muinsuskaitseameti registris seda asulat ei kajastu.

41 A. Pärn. Veetee osast Haapsalu linna rajamise kohavalikul. – Läänemaa Muuseumi toimetised V. Haapsalu, 2001, 41–57; A. Pärn. Haapsalu – Wurzeln, Gründung und Entwicklung. – Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum X: Vorbesiedlung, Gründung und Entwicklung. Lübeck, 2016, 519–535; A. Pärn. Haapsalu. – Eesti linnaehituse ajalugu: Keskajast tsaariaja lõpuni. Tallinn, Eesti Kunstiakadeemia, 2019, 219.

42 I. Leimus. Haapsalust Briti Muuseumi: Ühe Eestimaa hõbeaarde kauge teekond. – Läänemaa Muuseumi toimetised I. Haapsalu, 1997, 74–82; I. Leimus, R. Saage. Early 13th century silver hoard from Kirimäe village, Lääne County. – Archaeological Fieldwork in Estonia 2021, 106–109; I. Leimus. Haapsalu ümbruse esiajaloolistest hõbeaaretest. – Läänemaa Muuseumi toimetised XXV. Haapsalu, 2023, 11–23.

43 M. Mägi. Ports for whom?, 149.

leidnud pole. Olukord meenutab „Guta saga's" kirjeldatud situatsiooni, kus üks juhtivaid Gotlandi saare ülikuid on otsustanud kiriku püstitada, kuid ülejäänud kogukond on selle vastu, lõpuks maksab kõige autoriteetsema isiku sõna ja kirik jääb teisel katsel püsima. Esimene, mahapõletatud kirik asus kõrgel kaldaveerul, paganliku kooskäimise koha – *alltingi* – kohal.[44] Ridalas näikse olevat mõneti sarnane situatsioon: kirik asub maastikuliselt dominantses paigas, kuid eemal võimutuumiku alast. Võimalik, et mingi suguvõsa on pakkunud välja oma maa kiriku rajamiseks.

Ridala kivikiriku ehitamisel on näha tugevat eristumist teistest Läänemaa kirikutest. Hoone põhiplaan on küll Saare-Lääne sakraalehitusele tüüpiline – väiksem neljakandiline kooriruum ja kahe võlvikuga pikihoone –, kuid koori idaseina kolmikaken, millest praegugi jäljed nähtavad, ning suurejooneline vimpergiga kujundatud lääneportaal rõhuvad rohkem esinduslikkusele kui funktsionaalsusele. Portaali kohal nišis on kiriku kaitsepühaku Maarja Magdaleena figuur, seegi on Eesti keskaegses sakraalarhitektuuris harv nähtus. Kui esimest puitkirikut oli võimalik rajada erainitsiatiivil, siis kivikiriku ehitamiseks oli vaja suuremat kogukondlikku algatust. Et kohalikud liidrid ei ole kuhugi kadunud, näitavad trapetsiaalsed hauaplaadid kirikuaias. Hauaplaatide kujundus on sarnane Saaremaa hauaplaatidega, mis tähistasid sealsete ülikute haudu.[45] Kui Eesti kunsti ajaloo esimeses köites sai retooriliselt küsitud, kas Ridala kiriku arhitektuuris võiks kajastuda muinasaegse ühiskonna kunagine hierarhia, siis käesoleva artikli raames saab sellele jaatavalt vastata.[46] Kultuurmaastiku analüüs kinnitas mõtteid, mis varem olid ehituskunsti analüüsides tekkinud. Ridala kiriku ehitus on dateeritud 1260. aastate teise poolde,[47] kuid lääneportaali gootilik kujundus viitab kivist pühakoja rajamisel mitmele ehitusjärgule. Seotus Saaremaal tegutsenud meistritega on ilmne.

Teine suurem rühm Ridala muinaskihelkonna asulaid järgib Noarootsi saare ja mandri vahelist veeteed,[48] paiknedes jõgede ääres, mis suubusid sellesse väina (kaart 3). Lisaks headele veeühendustele oli just selles

44 Guta saga: The History of the Gotlanders. Ed. by C. Peel. Viking Society for Northern Research University College, London, 1999, 9.

45 K. Markus. Vanimad kristlikud hauatähised Eestis. – Eesti aastal 1200. Koost. M. Mägi. Tallinn, Argo, 2003, 107–124; K. Markus. Mentaliteedimuutused Saaremaal muinasaja lõpul. – Sõnasse püütud minevik: *In honorem* Enn Tarvel. Koost. P. Raudkivi, M. Seppel. Tallinn, Argo, 2009, 59–78.

46 K. Markus. Kirikute ehitamine. – Eesti kunsti ajalugu 1, 247.

47 V. Raam. Ridala Maarja-Magdaleena kirik. – Ars estoniae medii aevi grates Villem Raam. Tallinn, Eesti Muinsuskaitse Selts, 1995, 23.

48 Esimesena juhtis sellele veeteele tähelepanu Anton Pärn: A. Pärn. Veetee osast Haapsalu linna rajamise kohavalikul, 41–57.

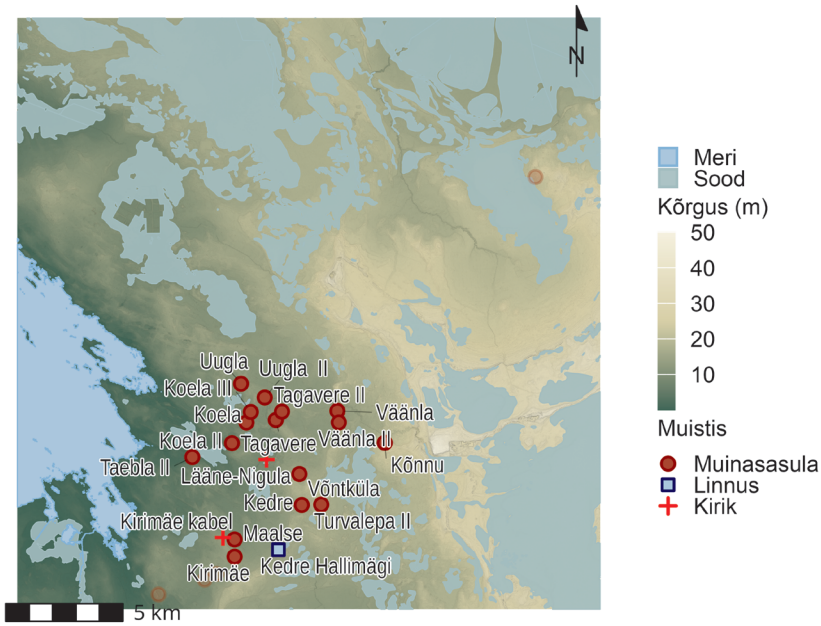

Kaart 3. Lääne-Nigula kihelkonna alal paiknenud 13. sajandi alguse asulad. Autor: Kaarel Sikk

kandis kõige rohkem viljakaid muldasid.[49] Samas on siin raske eristada selget tuumikut, sest külade tihedam kontsentratsioon on Lääne-Nigula kiriku ümber, kuid linnus paikneb hoopis Leedi Hallimäel. Lähimad kolm küla – Kirimäe, Kedre ja Turvalepa – jäävad mitme kilomeetri kaugusele. Süsinikuproov on dateerinud Leedi Hallimäe linnuse 11.–13. sajandisse.[50] Piirkonna kõige mõjukamaks külaks oli kahtlemata Kirimäe. Muinasküla paiknes praeguse küla kohal, kuid sellest 100 meetrit eemal asus veel üks eraldi talukompleks. Sealt leiti 2021. aastal erakordselt rikkalik hõbeaare, mille peitmisaeg asetub müntide dateeringu järgi 13. sajandi algusse.[51] Kuna arheoloogilisi kaevamisi ei korraldatud, siis pole teada, kas aare oli peidetud hoonesse või selle lähedale.[52] Müntide koosseis viitab Kirimäe suurniku kaubanduskontaktidele Rootsis, Gotlandil, Riias ja Saksamaa eri piirkondades.[53] Külatuumikust 600 meetrit põhja poole, Harjumaalt Ridalasse viiva tee äärde, jääb 6.–13. sajandi põletuskalmistu.[54] Sinna ehitati Pühale Laurentiusele pühitsetud kabel, mis oli rahva hulgas ülimalt populaarne ka pärast reformatsiooni ning andis

49 K. Siig. Varbola: On the function of an 11th to 14th-century stronghold, 131, Fig. 3.
50 E. Tõnisson. Eesti muinaslinnad, 262.
51 I. Leimus, R. Saage. Early 13th century silver hoard from Kirimäe village, 93–112.
52 M. Mandel. Lääne-Nigula kihelkonna muinasaeg. – Lääne-Nigula kihelkonna lugu. Koost. M. Lõhmus. Taebla Selts, Taebla, 2024, 11.
53 I. Leimus, R. Saage. Early 13th century silver hoard from Kirimäe village, 106–108.
54 M. Schmiedehelm. Der Fund von Kirimäe in Estland. *S. n.*, Helsinki, 1924, 1–36.

nime nii kohale kui ka külale – Kiri(ku)mägi. Kokku tuldi paljudest kihelkondadest ja isegi Haapsalust. 17. sajandi lõpus kabel hävitati, kõik ristid, postid ja puud raiuti maha, aga rahvas jätkas kohal käimist veel mitu aastakümmet.[55] Kabelimäe asukohast lähtuvalt oleks Kirimäel pidanud olema kogu muinaskihelkonna keskus, kuid siia kihelkonnakirikut ei rajatud. Küll aga ehitati see praegusesse Nigulasse.

Ridala muinaskihelkonna põhjaosa näikse olevat vana keskus, sellele osutavad Jalukse ja Keedika linnus. Esimene võiks pärineda 4.–1. sajandist eKr ja teine võib-olla rahvaste rännu ajast.[56] Tubrilinna piirkond oli sel ajal märgaladevaheline saarestik. Jalukse ja Keedika juurest möödus Tallinnast läbi Padise kulgev tee, mis viis Uugla ja Koela küla kaudu Kirimäele. Pearolli siinse piirkonna asulate koondumises on mänginud Taebla jõgi, mis vonkleb enamiku külade vahelt läbi. 13. sajandi alguses oli külasid vähemalt kaksteist, aga osa neist võis moodustada ka ühe küla, näiteks on Koelas tuvastatud kolm asulalaiku.[57] Uugla ja Koela küla näivad nii oma suuruse kui vanuse poolest olevat siinse piirkonna tuumikalad, Uuglas oli ka rauasulatuskoht, mis eksisteeris 14. sajandini.[58] Piirkonna külade ühine sadamakoht võis olla Taebla jõe suudmes Saunja lahes. Pühale Nikolausele pühitsetud kirik asub jõest 200 meetri kaugusel, lähim asula on Võntküla. Kuna igal külal pidi olema juurdepääs jõele, siis kuulus kirikualune maa Võntkülale.[59] Kivikirikule eelnes puitkirik, sest torni ehitamisel leiti pikihoone vundamendi alt surnute luid.[60] Kuigi me ei tea selle pühakoja rajamise aega, äratab tähelepanu fakt, et 1229. aastal on piiskop Gottfried kinkinud Võntküla ja üle jõe asuva Koela küla tsistertslaste Daugavgrīva kloostrile. Sündmust kirjeldavas dokumendis iseloomustatakse külasid kui Läänemaa parimaid. Sealt tuleb välja, et munkade eesmärgiks oli siia kanti mõis rajada, kuid pakutud koht osutus majanduskeskuse rajamiseks liiga väikeseks ja seda maa-ala vastu ei võetud.[61] Külad läksid aga kloostri valdusse. Võntküla kuulus hiljem toomkapiitlile, kuid millal see omandati, pole teada. Küll on teada, et kuni 1518. aastani kuulus kiriku patronaadiõigus vasallidele,

55 R. Winkler. Ueber Kirchen und Capellen Estlands in Geschichte und Sage, 35–36. Teada on üks Kirimäe kabeli vikaar – Johan Vetterop (srn 1520) (K. Jaago. Lääne-Nigula kihelkonna ajalugu 1228–1710. – Lääne-Nigula kihelkonna lugu. Koost. M. Lõhmus. Taebla Selts, Taebla, 2024, 59).

56 M. Mandel. Lääne-Nigula kihelkonna muinasaeg, 33–34.

57 M. Mandel. 13. sajandi algul olemas olnud külad (asulate kultuurkihid) ja sama perioodi kalmed, 10–11.

58 M. Mandel. Lääne-Nigula kihelkonna muinasaeg, 23–32.

59 Kirikule kuulus hilisema allika järgi 17 adramaad Võntkülas ja Vidrukas (K. Jaago. Lääne-Nigula kihelkonna ajalugu 1228–1710, 59).

60 Samas, 58.

61 Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten, Abt. 1, Bd. III. Hrsg. von Fr. G. von Bunge. Reval, Kluge und Ströhm, 1857, 101, a; K. Jaago. Lääne-Nigula kihelkonna ajalugu 1228–1710, 64.

seejärel müüsid nad selle piiskopile.[62] Kes selle esimese kristliku pühakoja siia siis ehitas? Kiriku asukoht ei ole selles osas väga kõnekas, sest hoonest mööduv tee ja üle jõe viiv sild pärinevad hilisemast ajast. Ka jõgi kulges varem teisiti: voolas kirikule tunduvalt lähemal ja tegi selle juures 90-kraadise pöörde. Kuna tegemist on madala alaga, siis tekkis pöördekohale tiik, mis on veel 1857. aasta kaardil hästi näha.[63] Kalatõkete tegemiseks oli see ideaalne koht. Pole ime, et tsistertslaste mungad just need kaks küla välja valisid. Paarsada meetrit allavoolu on vana vesiveski koht. Esimesed veskid rajasid Liivimaale tsistertslased. Kuigi tsistertslastele omast majanduskeskust – grangiumi – Taebla jõe äärde ei rajatud, ei saa olla juhus, et just Daugavgrīva kloostrile kuuluvates külades arendati nende ordule iseloomulikku majandustegevust. Konteksti arvestades on üsna tõenäoline, et esimene pühakoda rajati tsistertslaste osalusel. Vasallide patronaadiõigusest on põhjust rääkida seoses kivikiriku ehitamisega, milleks oli vaja suuremaid ressursse kogu kihelkonnast. Nigula kivikirikul on Ridala kirikuga sarnane põhiplaan, kuid arhitektuurselt neil muid seoseid ei ole. Koori idaseina paarisaken viitab hoopis Hanila kiriku eeskujule, järsult teravkaarne lääneportaal aga tugevatele gootika ilmingutele, mida Hanilas veel ei näe. Portaali kapiteelide raiddekoori lähim vaste on hiljaaegu sondaaži käigus avastatud Karuse kiriku lõunaportaalil. See asetab nende kirikute ehituse lähedasse ajaperioodi. Meistrid tulid Nigulasse Hanilast, kivikirik võis Taebla jõe ääres valmida 1270. aastatel (Hanila ja Karuse kiriku kohta vt tagapool).

Kolmas ulatuslikum asulate rühm paiknes Matsalu lahe põhjarannikul ning olulise teeristi ümber, kust suunduti Ridalasse, Kullamaale ja Lihulasse (kaart 4).[64] Teed hargnesid Matsalu lahte suubuva jõe koolmekoha juures, sinna rajati ka Pühale Martinile pühitsetud kirik. Lähim küla oli 750 meetri kaugusel, teised jäid paari kilomeetri raadiusse. Võimalik, et paadiga pääses koolmekohani, mis andnuks paigale lokaalse transpordisõlme staatuse. Martna kirikut on esmakordselt mainitud 1312. aastal paavsti audiitori Franciscus de Moliano koostatud ülekuulamisprotokollis, mis käsitleb Liivimaa piiskoppide ja ordu vahelist sõda aastatel 1297–1298. Selle käigus süütasid kuralased ja orduvendade väes võitlevad neofüüdid Lihula Püha Elisabethi kiriku ja Ummere Püha Martini kiriku (*ecclesia beati Martini Ummere*).[65] Omapärane kohanimi

62 K. Jaago. Lääne-Nigula kihelkonna ajalugu 1228–1710, 58–59.
63 EAA.3724.4.683, l 1.
64 Kullamaale ja Lihulasse viiva tee kohta vt lähemalt: V. Praust. Eesti teedevõrk muinas- ja keskajal, 91.
65 A. Seraphim. Das Zeugenverhör des Franciscus de Moliano (1312). (Quellen zur Geschichte des Deutschen Ordens.) Verlag von Thomas & Oppermann, Königsberg, 1912, 17.

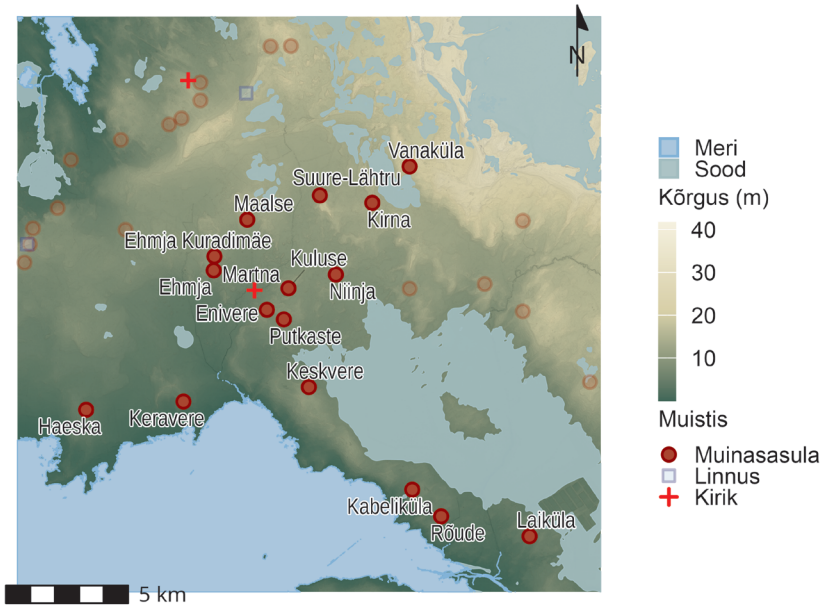

Kaart 4. Ummere Martini kiriku järgi nime saanud Martna kihelkonna võimalik asustuspilt 13. sajandi algul. Autor: Kaarel Sikk

võib tuleneda isikunimest,[66] mis seaks ka kiriku rajamise teise valgusse. See võiks anda vihje, et koolmekoht oli mingi kohaliku üliku haldusalas. Samas tuleb arvestada asjaoluga, et Martna kihelkonna piires oli muinasaja lõpul kaks keskust – Ehmja ja Keskvere, mis jäid kirikust vastavalt kahe ja viie kilomeetri kaugusele, üks Ridalasse suunduva tee äärde, teine Lihulasse. Ehmjas on olnud ka mingi kindlustuslaadne ehitis, mida arheoloogid ei oska määratleda.[67] Kirik paikneb nende suhtes keskselt, mis võiks viidata kogukondlikule kokkuleppele. Martna kiriku puhul on selge, et see oli 13. sajandil olemas – aga mis vormis? Süüdata võidi nii puitkirik kui kivikirik. Seni on kivikirikut dateeritud 16. sajandi algusse, piiskop Johannes III Orgase aega. Seda kinnitab vapitahvel kiriku põhjaseinas. Samas on mitmeid ehituslikke detaile, mis seovad kiriku 1260. aastate lõpul valminud Haapsalu toomkirikuga,[68] sh põhiplaan, kus kooriruum ei ole eksterjööris pikihoonest eristuv. Kitsas ja astmeliselt kujundatud idaaken viitab samuti 13. sajandile. Varem on nendele detailidele osutatud,[69] kuid domineerima on ikkagi jäänud seisukoht, et rühm

66 https://arhiiv.eki.ee/dict/knr/index.cgi?Q=ummere&F=M&C06=en.
67 M. Mandel. Martna ümbruse muinasasustusest. – Martna kihelkond: Artikleid ja mälestusi. Martna, 1998, 43–52.
68 K. Alttoa. Kölni meister – kas fiktsioon? – Läänemaa Muuseumi toimetised I. Haapsalu, 1997, 55.
69 J. Kilumets. Martna püha Martini kirik. – Martna kihelkond: Artikleid ja mälestusi. Martna, 1998, 3–20.

Läänemaa kirikuid on hiliskeskaegsed. Praegu ollakse pigem seisukohal, et osa kirikuid ehitati Orgase ajal ümber, sh võlviti.[70]

Ridala suures kihelkonnas oli ka rohkesti kabeleid, kuid neid pole võimalik dateerida, sest arheoloogilisi uuringuid pole tehtud. Tegelikult kehtib see kogu Vana-Läänemaa kohta. Ainsaks erandiks on Saastna saare (praegu poolsaar) Olavi kabel, mis seniste leidude põhjal ehitati hiliskeskajal.[71] See paiknes rannikul, tõenäoliselt mingi sadamakoha juures. Sarnane asukoht oli ka Ungru kabelil, mis on märgitud Mellini kaardil mahajäetud pühakojana Rohuküla lähistel. Veeteega oli seotud ka Pühale Jaakobusele pühitsetud kabel Salajõe suudme juures kivisel mäekingul. 13. sajandil oli siin Noarootsi ja mandri vahelise väina idakallas. Ohverdamas käidi Jakobi mäel veel 17. sajandilgi.[72] Selle paiga kultuslikku iseloomu võis kujundada loodusnähtus, nimelt tuleb Salajõgi üsna suudmeala lähedal maa alt välja ja seal on palju allikaid. Veeteede ääres paiknevad Jakobi kirikud ja kabelid kuuluvad Läänemere regioonis 13. sajandi kihistusse, olles nii palverändurite kui ka Lübeckiga seotud kaupmeeste kirikud.[73] Esmajärjekorras tuleks aga uurida Võnnu kabelit,[74] sest muististe asetus maastikul on seal kandis vägagi kõnekas: muinasaegsest asulast paarsada meetrit eemal paiknevad ühes reas põletuskalmistu, keskaegne kabeliase ja Hiiemägi. Viimane jääb paganliku ja kristliku matusekoha vahele. Siin võiks tõesti olla tegemist vana hiiekohaga, mida on püütud kristianiseerida. Huvitav on aga see, et uus kultuskoht ei kirjuta vana üle, vaid asub selle kõrval. Võnnu mõisa on mainitud juba 1341. aastal, selle maad ulatusid Kirimäe ja Taebla alla välja,[75] mõisasüda jäi asulast paarsada meetrit lõuna poole. Võnnu mõisa põldudelt leitud suur mündiaare ja üksikud eraldiseisvad leiud tõestavad, et siin külas on järjepidevalt elatud aastasadu ja et see jätkus ka pärast vallutust.[76] Teistsuguse versiooni kabeli ehituse kohta pakub Kabeliküla Martnast Lihulasse viiva tee ääres, Kasari jõe kunagisel kaldal. Asula paiknes praeguses külatuumikus ühel pool teed ja põletuskalmistu paarsada meetrit Lihula suunas teisel pool teed. Selle peale rajati kristlik matusepaik, nüüdne Rõude kalmistu[77]. Siin loetletu on ainult väike valim kunagi piirkonnas asunud kabelitest, aga isegi sellest piisab, et aru saada nende rajamise eri kontekstidest. Kui tahta

70 V. Kadakas. Hiliskeskaegsed maakirikud. – Eesti kunsti ajalugu 1, 304.
71 A. Pärn, H. Valk, M. Malve. Saastna kabel Matsalu lahe lõunakaldal. – Tutulus, 2023, 7–9.
72 R. Winkler. Ueber Kirchen und Capellen Estlands in Geschichte und Sage, 36.
73 K. Markus. Linnaruum. – Eesti kunsti ajalugu 1, 166.
74 R. Winkler. Ueber Kirchen und Capellen Estlands in Geschichte und Sage, 38.
75 LUB III, 1040a.
76 I. Leimus. Lisandusi Võnnu hilisviikingiaegsele mündiaardele. – Läänemaa Muuseumi toimetised XXII. Haapsalu, 2019, 77–86.
77 M. Mandel. 13. sajandi algul olemas olnud külad (asulate kultuurkihid) ja sama perioodi kalmed, 8.

Läänemaa kristianiseerimisest saada tervikpilti, tuleb arheoloogiliste välitöödega kindlaks teha kabelite tegelik rajamise aeg.

Kultuurmaastiku analüüs näitas, et Ridala muinaskihelkonnas on kirikute ja kabelite rajajaks olnud kohalikud. Isegi kui Nigula esimese pühakoja ehituse tõukejõuks olid Daugavgrīva kloostrist tulnud tsistertslased, läks vaja külavanemate nõusolekut selle püstitamiseks ja ehitajateks pidid olema eestlased, mitte mungad. Kivikirikute ehitamine nõudis teistlaadseid ressursse ja professionaalseid meistreid, mistõttu maaisanda roll oli siin kindlasti oluline, kuid ei saanud olla määrav. Näiteks on Ridala tuumikala puhul näha, et varasem eliit ei ole kuhugi kadunud. Isegi kui Martna esimese kivikiriku ehitusaja osas ei ole veel piisavalt veenvat tõestusmaterjali, aitab Lääne-Nigula kirik selle paika panna. Ridala muinaskihelkonna jagamine kolmeks kihelkonnaks on toimunud läbimõeldud aktina ning viinud uute kihelkondlike keskuste väljakujunemiseni. Kolme kihelkonna piirile jäänud Kirimäe kaotas seeläbi oma positsiooni. Järgnevalt vaatleme, kuidas need protsessid teistes Läänemaa piirkondades toimusid.

KULLAMAA KIHELKOND

Kullamaa muinaskihelkond on tinglik nimetus Põhja-Läänemaa kõige idapoolsemale osale, kirjalikes allikates sellist nime ei esine. Levinud arvamuse kohaselt hõlmas see ka hilisemaid Vigala ja Märjamaa kihelkonda, kuid selles on põhjust kahelda. Kullamaa kihelkonda eraldab Vigalast soo, raba ja mitu jõge, mis on selged looduslikud piirid. Märjamaa kihelkonna maad võisid aga kuuluda Varbola linnusepiirkonda ja olla osa Hertele kihelkonnast, mis on allikates tuvastatav 13. sajandi teisel poolel, kuid seejärel kaob. Siin võib olla seos Varbola linnuse kasutuse lõppemisega 14. sajandil.[78] (Vt kaart 5.)

Kullamaa kihelkonna muinasasulaid ühendavaks veesooneks oli Liivi jõgi. See algab Rõuma küla juurest ja suubub Liivi küla juures Laiküla sohu, mis paikneb Kasari delta lähistel. Eristada saab kahte suuremat külade rühma: üks koondub Maidla ja Koluvere vahelisse piirkonda, teine Liivi küla ümber. Kullamaa jääb nende vahele, kuid just siin asetseb kogu piirkonna ainus linnus. Tavapäraselt koonduvad külad ümber linnuse, kuid lähikonnast on teada vaid üks muinasaja lõpu

78 K. Markus. Kuhu kadus Hertele kirik? Mõtteid Harjumaa haldusstruktuurist 13. sajandil. – Kunstiteaduslikke Uurimusi, 2007, 1–2, 19; K. Siig. Varbola: On the function of an 11th to 14th-century stronghold, 156–158.

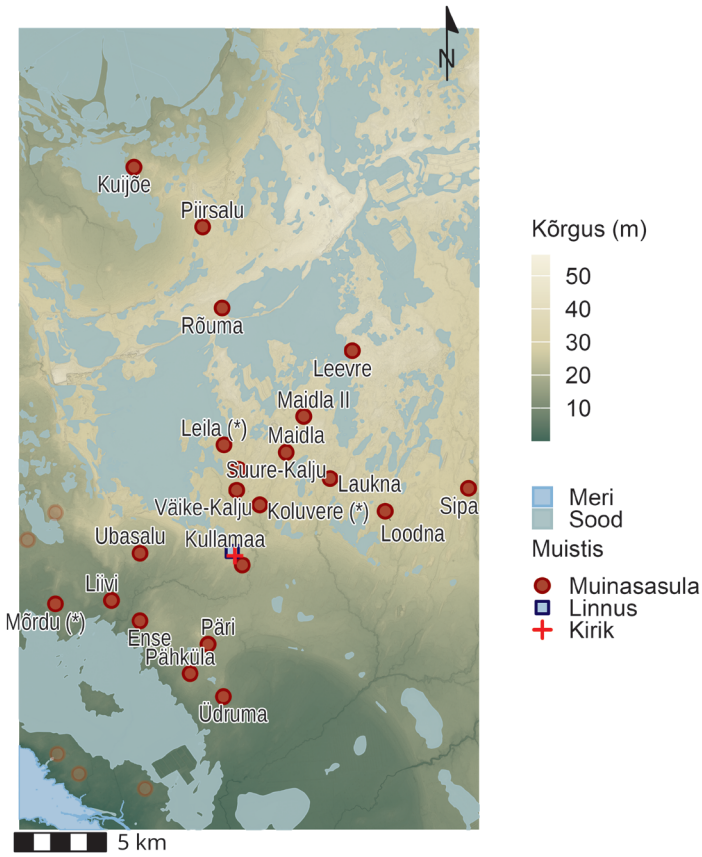

Kaart 5. Kullamaa kihelkonna asustuspilt 13. sajandi algul (tärniga on märgitud oletatavad asulad). Läänemaa kõige idapoolsema muinaskihelkonna nimi ja tegelik suurus pole teada. Autor: Kaarel Sikk

küla. Kalmistu asub linnusest 150 meetri kaugusel, leidude põhjal on see dateeritud 12. sajandisse ja 13. sajandi algusse.[79] Ringikujulise põhiplaaniga linnamäge ümbritses kividest ja pinnasest kuhjatud vall, õue pindala suuruseks saab hinnata 2000 ruutmeetrit.[80] Hoonetest pole jälgi leitud, aga 1974. aastal tehtud uurimistööd[81] ei olnud nii ulatuslikud, et nende olemasolu saaks välistada. Hooneid otsiti seetõttu, et Kullamaa on üks väheseid linnuseid, mis kajastub ka kirjalikes allikates. Nimelt vallutasid orduväed 1234. aastal *Castrum de Goldenbeke*, tekitades linnuse vasallidele ja neofüütidele kahju rohkem kui tuhande hõbemarga ulatuses.[82] Nendeks vasallideks olid Lodede suguvõssa kuuluvad vennad Odeward ja

79 M. Mandel. Kullamaa kihelkonna muinasajast. – Kullamaa kihelkond: kultuuriajaloost ja loodusväärtustest. Kullamaa, 2005, 16.
80 E. Tõnisson. Eesti muinaslinnad, 263.
81 J. Tamm. Kullamaa „Rohumäe“ arheoloogilise väliuurimise aruanne. Tallinn, 1974. Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogu arhiiv.
82 H. Hildebrandt. Livonica, vornämlich aus dem 13. Jahrhundert, im Vatikanischen Archiv. J. Deubner, Riga, 1887, nr 24.

Heinrich, stiftifoogt Johannes de Lode pojad. Johannes oli see mees, kes koos tsistertslastest munkadega 1229. aastal Läänemaal ringi käis ja aitas välja valida kaks küla hilisemas Lääne-Nigula kihelkonnas. Mati Mandeli arvates ei saanud Lodede residents paikneda muinaslinnusel, vaid sellest 200 meetrit eemale jääval kõrgendikul, kus praegu asub Vabadussõja monument.[83]

Lodede suguvõsa on senises historiograafias peetud endastmõistetavalt sisserändajateks, olgu siis Taanist või Saksamaalt, aga Kristjan Oad on juhtinud tähelepanu, et tõestust sellele väitele ei ole. Piiskop Gottfried viibis Läänemaal väga lühikest aega ega korraldanud siin midagi, samas on Lodede suguvõsa esindajad ürikutega tõestanud, et nende puhul on tegemist Taani kuninga Knud VI vasallidega aastast 1196. Oad toob välja, et Knudi-aegsele Taanile ei olnud omane saksalik läänide andmise kultuur. Vasallisuhet mõisteti kui vennaskonda kuulumist, kus üks oli auväärsem kui teised. Taani kuningas ei saanud kuidagi jagada läänistuseks maad, mida ta ei olnud vallutanud, küll aga sai ta võtta oma vasalliks kohaliku üliku. Nii tegutsesid taanlased näiteks Pommeris. Sellest mõttekäigust tulenevalt pakub Oad välja, et taanlaste meretagune vasall võis nende toel võimule tõusta.[84] Siin tekib huvitav seos Mandeli õhku visatud mõttega Kullamaast kui uuest võimukeskusest. Varasem pidi tema arvates eksisteerima Maidlas, kus oli asustus juba 5.–6. sajandist, kalmete leiumaterjal sealt on erakordselt rikkalik. 11. sajandil võis Maidlas paikneda Läänemaa sepatöö keskus, sh relvade valmistamine.[85] Õhukese kultuurkihiga Kullamaa linnus koos lähikonnas paiknenud asula ja matmispaigaga võinuks Mandeli arvates esindada uut võimukeskust.[86] Linnusest 200 meetri kaugusele rajati Pühale Johannesele pühitsetud kirik, seega oli uus keskus kristlik. See selgitaks nii Kullamaa linnuse esiletõusu kui ka kiriku rajamist selle kõrvale. 1238. aastal pidid Loded Läänemaalt lahkuma ning Kullamaast sai piiskopi ametkonna keskus Läänemaal.[87] See omakorda selgitaks, miks kivikiriku ehitamisel on teadlikult järgitud Haapsalu toomkiriku eeskuju, lisaks ruumivormile on üle võetud lääneseina kujundus portaali ja selle kohal oleva roosaknaga (torn on ehitatud 19. sajandil). Ehitusaeg jääb 13. sajandi lõpukolmandikku.[88]

83 M. Mandel. Kullamaa kihelkonna muinasajast, 16.
84 K. Oad. Lodede suguvõsa algusest Eestimaal. – Ajalooline Ajakiri, 2023, 2 (184), 103, 115.
85 Vt K. Creutz. Tension and traditions: A study of Late Iron Age spearheads around the Baltic Sea. Stockholm Universitet, Stockholm, 2003, 162.
86 M. Mandel. Kullamaa kihelkonna muinasajast, 18–19.
87 P. Johansen. Die Estlandliste des Liber Census Daniae, 820–821.
88 V. Raam. Kullamaa Jaani kirik. – Eesti arhitektuur 2: Läänemaa, Saaremaa, Hiiumaa, Pärnumaa, Viljandimaa. Toim. V. Raam. Tallinn, Valgus, 1996, 24.

HANILA JA KARUSE KIHELKOND

1231. aastal kinnitas paavst Mereäärse kirikukihelkonna – *Cotze* ja *Suorbe* – ülemineku koos kümniste ja kõigi õigustega Riia piiskopilt toomkapiitlile.[89] See on esimene kord, kui mainitakse Läänemaa kirikukihelkonda (*parrochia*). Territoriaalse üksusena leiab Cotze (*Cozzo*) mainimist kõrvuti Hanilaga (*Haniale*) Henriku kroonikas seoses Riia sakslaste rüüsteretkega 1218. aastal.[90] *Cotze*-nimelist haldusüksust on mainitud taas 1224. aastal, mil see läheb koos Soontagana, Lihula, Hanila, Ridala ja muude mereäärsete maadega Riia piiskopi valdusse.[91] Suorbet selles loetelus ei esine (kuulub ilmselt kategooriasse „muud"). Viimast korda kohtab neid kahte geograafilist piirkonda allikates 1242. aastal, sedakorda nimevormidena *Sorven* ja *Cotye*. Saare-Lääne piiskop andis selle dokumendi alusel mõlemad alad üle ordule koos seal paikneva sadamaga, mis pidi jääma igaühele vabaks kasutamiseks.[92]

Maailmasõdadevahelisel perioodil käis aktiivne arutelu selle ümber, kus nimetatud territooriumid võisid paikneda. Valitseva seisukoha järgi hõlmasid need Tõstamaa ja Audru kihelkonda, allikas mainitud sadamaks on Vana-Pärnu,[93] kuid Cotzet seostati ka Varbla[94] ja Karuse[95] piirkonnaga. Pärast Jüri Uluotsa artikli ilmumist 1938. aastal jäi valitsema seisukoht, et Cotze ja Sorve aladest moodustus Karuse kihelkond.[96] Tänapäeva Karuse kihelkond koosneb tõepoolest kahest eraldiseisvast osast: üks jääb Hanila ja Lihula kihelkonna vahele, teine mererannikule ning on seostatav Vatla linnusepiirkonnaga. Veel praegugi eksisteerib Linnuse küla naabruses Kuitsa asula, mis 1564. aastal kandis nime Koytz.[97] Kuitsanimelised on ka allikas, oja ja soo, mis näitab nime kunagist laiemat tähendust. Uluotsaga võib igati nõustada: Karuse kihelkonna lõunaosa samastub muinasaegse Cotze kihelkonnaga.[98] Suuruselt on see võrreldav

89 H. v. Bruiningk, N. Busch (Hrsg.). Livländische Güterurkunden I. Jonck & Poliewsky, Riga, 1908, 16.
90 LH XXI, 5.
91 Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten, Abt. 1, Bd. I. Hrsg. von Fr. G. von Bunge. Reval, Kluge und Ströhm, 1853, LXIII.
92 LUB I, CLXX.
93 F. Baron Stackelberg. Der Landbesitz im Kreise Pernau zur Ordenszeit: Sizungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau, Bd. VIII (1914–1925). Pernau, 1926, 149; H. Laakmann. Geschichte Liv-, Est- u. Kurlands. Reval, 1924. Kaartide lisa: Livland vor 1200; Eesti IV: Pärnumaa. Tartu, Eesti Kirjanduse Selts, 1930, 170, 268; H. Laakmann. Zur ältesten Geschichte des Bistums Ösel-Wiek. – Liber saecularis. Litterarum societas Esthonica 1838–1938. Tartu, 1938, 328.
94 J. Jensen. Eesti ajaloo atlas. Tartu, Eesti Kirjanduse Selts, 1933, 6–7.
95 P. Johansen. Die Estlandliste des Liber Census Daniae, 104.
96 J. Uluots. Cotze und Sorve und die quarta des Ordens in Läänemaa,193–243. Nimevormi Sorve kasutamise kohta vt lk 194, viide 6.
97 Samas, 222.
98 Samas, 235.

Ridala tuumikalaga, linnuski on sama mõõtu – *ca* 1200 ruutmeetrit. Ringvalliga ümbritsetud neemiklinnus paiknes maastikul kõige kõrgemas kohas (35 meetrit merepinnast) laialdase soodevööndi ääres, mereni oli sealt kunagist rannajoont arvestades vähem kui 7 kilomeetrit. Seega oli tegemist küllaltki väikese territooriumiga, ometigi oli seal praegu teadaolevalt vähemalt 14 hilismuinasaegset asulat, üks paiknes vahetult linnuse külje alla. Kuid kihelkond ei ole täielikult läbi uuritud, mis võib kergitada külade tegeliku arvu üle paarikümne. Linnuse asukohast tulenevalt oli sealt võimalik kontrollida lõunast Lihula suunas kulgevat teed. Kindlustatud asulana on see kasutusel olnud juba nooremal pronksiajal, samuti eelviikingi- ja viikingiajal, kuid muinasaja lõppjärgus on seda oluliselt tugevdatud.[99] Seega on Cotze kihelkonna võimukeskus paiknenud sajandeid samas kohas (kaart 6).

Sorve-nimelise ala paigutamine Hanila ja Lihula vahele jääb esmapilgul arusaamatuks, sest tegemist oleks sel juhul väga väikese territoriaalse üksusega. Kui Uluots selle mõtte välja käis, siis tugines

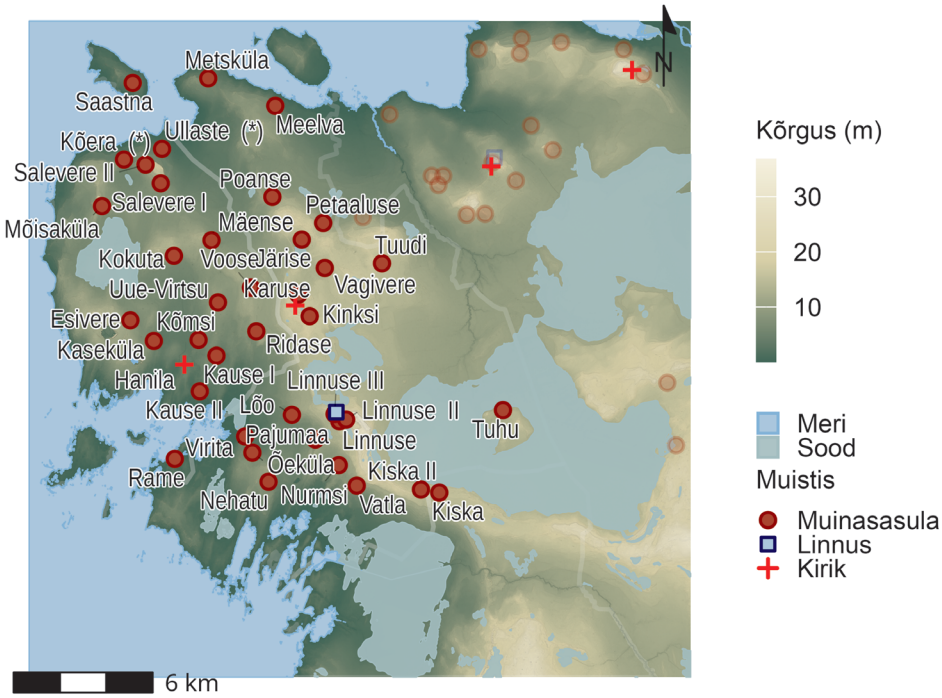

Kaart 6. Hanila ja Karuse kihelkonna asustuspilt 13. sajandi algul. Karuse kihelkonna põhjapoolne osa oli muinasajal omaette haldusüksus, mis kandis nime Sorve, lõunapoolne moodustas Cotze kihelkonna. Autor: Kaarel Sikk

99 H. Valk. Trial excavations at Vatla ring fort in western Estonia. – Archaeological Fieldwork in Estonia 2023. Tallinn, 2024, 136.

ta maavalduste jaotusele. Karuse kihelkonna territooriumil asetsevad külad kuulusid keskajal ordule; Varbla, Tõstamaa ja Audru piirkonna külad aga piiskopile või olid piiskopi poolt vasallidele läänistatud. Kuna Sorve ja Cotze olid 1242. aastast ordu valduses, ei saanud need Uluotsa arvates paikneda mujal kui Karuse kihelkonnas.[100] Muinasaja lõpu maastiku rekonstruktsioon toetab Uluotsa seisukohta. Looduslikult on see piirkond eraldatud nii Lihula kui ka Hanila kihelkonnast. Põhjapoolsed külad olid seotud Matsalu lahega, lõunapoolsed jäid soode ja soiste alade vahele, arvult võis neid olla kümne ringis.

Karuse kiriku asukoht ei sobitu aga Sorve maastikulisse pilti, jäädes kummalise ripatsina Cotze ja Sorve vahele. 1260. aastate lõpust on teada mitu piiritüli Hanila ja Karuse kihelkonna talupoegade vahel, üks neist puudutas Ridase küla, mis on Hanila küladest Karuse piirile kõige lähemal.[101] Jääb mulje, et Ridase talupojad olid harjunud toimetama teisel pool piiri, mis viitab kirikukihelkonna loomisel kunstliku piiri tõmbamisele. Ebatavaline on ka kahe kihelkonnakiriku asukoha omavaheline suhe: Karuse kirik asub Hanilast ainult 5,5 kilomeetri kaugusel. Tavapäraselt on kihelkonnakirikute vahe 20 km, erandjuhtudel 10 km.[102] Kui Hanila kirik on orienteeritud sadamakohale (laht ulatus 13. sajandi algul kiriku lähistele), siis Karuse kiriku asukoha valikus näib olevat olnud määravaks Lihulast Vatla linnuse poole viiv tee ning visuaalne silmapaistvus – 25 meetrit merepinnast on Lihulast lääne poole jääva ala kõrgeim tipp. Nii näeme kahte täiesti erinevat sakraalhoone paigutuse loogikat. Üks lähtub kohalikest ühiskondlikest oludest, andes märku, et Hanila kihelkonna jaoks oli sadam peamine tõmbekeskus. Hilismuinasaegset linnust Hanila kihelkonnas ei olnud, Massu ja Salevere ringvall-linnused kuuluvad üle tuhande aasta varasemasse aega.[103] Karuse kiriku rajamise puhul on aga ilmne väljastpoolt sekkumine. Pühakoda on püütud teha nähtavaks nii kunagises Cotze kihelkonnas kui ka Sorve alal, mille tulemusena kaks kihelkonnakirikut n-ö istuvad üksteise seljas. Kuna Hanila kirikukihelkond kuulus piiskopile, Karuse aga ordule, siis võis olla eesmärgiks ordule kuuluvatest maadest uue kunstliku moodustise tekitamine ning selle varustamine pühakojaga.

Kui püüda tabada kirikute asukohavaliku veelgi täpsemat loogikat, siis Rame lahest viis Hanila kiriku juurde jõgi (praegune Hanila oja);

100 J. Uluots. Cotze und Sorve und die quarta des Ordens in Läänemaa, 220.
101 Samas, 231–232.
102 V. Kadakas, G. Toos. Archaeological Studies in Hanila Church and Karuse Churchyard. – Archaeological Fieldwork in Estonia 2012, 185.
103 Salevere linnus on dateeritud I aastatuhande teise poolde eKr, Massu linnus I aastatuhahande algusse pKr (E. Tõnisson. Eesti muinaslinnused, 254–255).

külad, muinaspõllud, kalmistud ja rauasulatuskoht paiknesid poolkaares kiriku ümber kahe kilomeetri raadiuses. Mõneti kummaline on asjaolu, et pühakoda asetseb sadamakohale kõige lähemal, seistes seal uhkes üksindluses. Ennekõike ootaks sellises kohas asulat, näiteks võinuks see paikneda kirikumõisa alal.[104] Hanila kiriku ümbrust pole aga selle pilguga varem vaadatud. Karuse kiriku ümbrus on samuti uurimata. Kinksi asulakoht jääb kilomeeter eemale, aga kirikust 200 meetri kaugusel avastati 1211. aastal viikingiaegne aare, mille peitmisaeg võis olla 10. sajand. See paiknes savipotis ahju ees olevas leelohus.[105] Leid viitab asula olemasolule. 13. sajandil võis see kanda nime Karrissen,[106] millest tuleneb hilisem kiriku ja kihelkonna nimi Karuse (1726 Karussen). Teine muinasasula paiknes kirikust 400 meetrit põhja pool, teisel pool Lihula-Virtsu teed, Karuse kihelkonnakooli mälestusmärgi naabruses.[107] Asustuse selline kontsentratsioon kolme territoriaalse üksuse piirimail, kõige olulisema maantee ääres võiks viidata mingile kogunemiskohale. Kiriku lähistelt leitud aarde koosseisu põhjal on oletatud, et vara kuulus kauplemisega tegelevale inimesele.[108]

Hanila ja Karuse kihelkonna kujunemise põhjal saab teha kaks järeldust: 1220. aastate teises pooles rajati kirikukihelkonnad muinasaegsete territoriaalsete üksuste baasil, 13. sajandi keskpaiku on piiskopi ja ordu vaheliste maajagamiste tulemusel hakatud moodustama uusi kirikukihelkondi, millel puudub vastavus varasemate haldusüksustega. See etapp langeb kokku kivikirikute rajamisega, mis eeldab kiriku kui institutsiooni etableerumist. Karuse kivikirik oli esialgsel kujul valmis 1270. aastaks, mil sinna maeti Väina jääl hukkunud ordumeister Otto von Lauterberg (Lutterberg).[109] Hanila kiriku asukohavalik näitab, et selles muinaskihelkonnas on toimunud jõujoonte muutus. Saastna saare ja Salevere linnuse vahelise väina piirkond ning võimalik sadamakoht Topi lahes pole 13. sajandi algul enam aktuaalne, võimukese näib olevat koondunud Rame lahe äärde. Võimalik, et rolli on mänginud vee sügavus, mis oleks sobilik kogedele. Linnust siia aga ei ehitatud. See näitab, et ainuüksi linnuse olemasolu järgi ei saa hinnata piirkonna olulisust.[110]

104 Täname Mati Mandelit Hanila asula teemalise mõttevahetuse eest.
105 Ü. Tamla, M. Kiudsoo, T. Toome. Viking Age hoard from Kinksi, County of Läänemaa. – Archaeological Fieldwork in Estonia 2011. Tallinn, 2012, 227–236.
106 1267. aasta dokumendi järgi asub Ridase küla Karrisseni juures. Karuse kirikuküla oligi Ridasele kõige lähemal. Vt J. Uluots. Cotze und Sorve und die quarta des Ordens in Läänemaa, 231.
107 M. Mandel. 13. sajandi algul olemas olnud külad (asulate kultuurkihid) ja sama perioodi kalmed, 4.
108 Ü. Tamla, M. Kiudsoo, T. Toome. Viking Age hoard from Kinksi, 233.
109 K. Markus. Vanimad kristlikud hauatähised Eestis, 120–121.
110 Vt pikemat arutelu Läänemaa linnusepiirkondade ja kihelkondade juhtimise kohta: M. Mandel. Läänemaa linnused ja linnusepiirkonnad.

Küll saab seda hinnata kivikiriku välimuse järgi. Hanilal on Karuse kirikuga sarnane põhiplaan – neljakandiline koor ning natuke laiem ja kaks korda pikem koguduseruum, mõlemal olid paarisaknad. Ehituskunstiline kvaliteet ja ruumimõju on aga täiesti erinevad. Karusel on madalad ja rustikaalsed aknad, mis pikihoones paiknesid kõrgel, Hanilas kõrged ja sihvakad. Sama kehtib koori ja pikihoone vahelise võidukaare kohta – Karusel madal, Hanilas kõrge. Hanilas on näha ambitsioonika sakraalhoone läbimõeldud projekteerimist, Karusel lihtsalt ehitamist.[111] Mõlemas kirikus on ka trapetsiaalsed hauaplaadid, Karusel orduvendadele, kuid Hanilas enamik kohalikule eliidile. Viimased erinevad olulisel määral Ridala hauaplaatidest, sest siin on kujutatud ka figuure.[112] Tekib küsimus, kas tõesti oli piiskopil vaja ehitada hanilaste jaoks selline kirik, et konkureerida orduga. Või on siiski hanilastel endal olnud sõnaõigust nende olulisemas sadamakohas paikneva kiriku ehitamisel ja muidugi ka finantseerimisel. Hauaplaadid näikse selle eest kõnelevat.

Seoses Sorvega tõstatub aga laiem probleem: kui palju võis olla selliseid territoriaalseid üksusi, mis ei kuulunud teiste alla ja kuidas neid üldse nimetada? Mõeldes hiiglaslikule Ridala kihelkonnale, võiks välja tuua rohkesti Sorve-taolisi piirkondi, Leedi Hallimäel on isegi linnus. Sama probleemiga puutume kokku järgmises osas – Lihula ja selle tagamaa.

LIHULA KIHELKOND

Lihula Püha Elisabethi kirikut on esmakordselt mainitud 1312. aastal, kui paavsti kaplani Franciscus de Moliano koostatud ülekuulamisprotokollis meenutatakse Liivimaa piiskoppide ja ordu vahelise sõja sündmusi aastatel 1297–1298. Räägitakse kiriku süütamisest, kuid mainimata, kas hoone oli puust või kivist.[113] Tüüringi Elisabeth kuulutati pühakuks 1235. aastal, matusepaiga kohale Marburgis ehitati Saksa ordu initsiatiivil kirik, mille kooriosa ja nelitis valmisid 1249. aastaks. Kuna tegemist oli esimese Pühale Elisabethile pühitsetud kirikuga, siis võib kultuse levikust rääkida alles sajandi keskpaigast alates. See paneb paika ka Lihula Elisabethi kiriku kõige varasema rajamise aja. Kirik asus praeguse luteri kiriku kõrval, kunagist asukohta meenutab ida-läänesuunaline kõrgendik.

111 K. Markus. Kirikute ehitamine, 246.
112 K. Markus. Esimesed kristlikud hauatähised. – Eesti kunsti ajalugu 1, 387–390.
113 A. Seraphim. Das Zeugenverhör des Franciscus de Moliano (1312), 17.

Olukord on intrigeeriv, sest kogu Läänemaal oli just Lihula ainus linnaline keskus, kuid eelnevast järeldub, et kihelkonnakirikut seal sajandi keskpaigas veel olla ei saanud. Intriigi lisab asjaolu, et Lihula oli 1211. aastast piiskopkonna keskus. 1220. aasta suvel veetis siin pikemalt aega Linköpingi piiskop Karl, kel pidi olema kirik, kus missat läbi viia. Kuidas siis nägi välja praeguste teadmiste põhjal tolleaegne Lihula? Eestlaste linnus paiknes looduslikul paekõrgendikul, järsu põhjanõlva ääres, õue pindala ei ületanud 2000 ruutmeetrit. Söeproovide analüüsi põhjal oli selle aktiivne kasutamisaeg 11.–12. sajandil.[114] Tallinna poolt tulev tee kulges üle mäe ligikaudu samas kohas kus praegu. Muinasasula jäi tee ja kultuurimaja vahele, turuplats võis olla mõisa auringi lähistel. Samuel Waxelbergi 1683. aastal koostatud Lihula plaanil on märgitud auringi kohale täht P, mille selgituses viidatakse paigale, kus on kunagi seisnud kirik. Anton Pärna ja Madis Nõmme arvates võiks see viidata esimese Elisabethi kiriku asukohale.[115] 2023. aastal toimunud georadari ja magnetomeetri uuringud tuvastasid võimalike müüride kontuurid,[116] kuid siiani pole õnnestunud leidu arheoloogiliste kaevamistega kinnitada. Linnalistes asulates ehitati kirik tavapäraselt turuplatsi juurde, kuid nagu eelnevalt selgitatud, ei saanud vanim kirik olla pühitsetud Elisabethile.

1238. aastal sõlmiti Saare-Lääne piiskopi Heinrich I ja Liivimaa ordu vahel liiduleping, mille üks osa käsitles Lihulat. Selles tuuakse välja, et linnust koos eeslinnaga (*castrum cum suburbio*) ehitatakse ühiste kuludega ja jagatakse omavahel võrdselt.[117] Linnusemäe nõlvale kerkisid tänavaäärse puust maja ja õuepoolse kivihoonega elamud, mille „suurlinlik elulaad“ annab tunnistust, et Lihulal oli ambitsioon kasvada linnaks.[118] Mäe jalamil, maantee kõrval, paiknes tsistertslaste nunnaklooster. Elisabethi kirik asetses järgmisel krundil, andes sellega aimu hoonete valmimise järjekorrast. Tsistertslaste nunnakloostrid rajati tavaliselt asula äärealale, mitte ei pressitud olemasolevate ehitiste vahele. Hoonete planeering toetab Inna Jürjo arvamust, et nunnakloostri rajajaks oli Lihula piiskop Hermann ja et see võis toimuda juba 1220. aastatel.[119] Nimelt on

114 M. Mandel. Lihula muinas- ja keskaeg. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 2000, 13, 45.
115 A. Pärn, M. Nõmm. Lisandusi Lihula vanima kiriku asukoha määramisel. – Läänemaa Muuseumi toimetised XXIII. Haapsalu, 2021, 28.
116 Uuringud toimusid Euroopa majanduspiirkonna ja Norra finantsmehhanismide projekti TAU21161 „From Nidaros to Novgorod: Cultures Along the the Historic St Olav Routes. An Estonina-Norwegian Cooperation Project in Humanities Research (2021–2023)“ raames.
117 LUB 1, CLVI.
118 A. Pärn. Lihula. – Eesti linnaehituse ajalugu: Keskajast tsaariaja lõpuni. Tallinn, Eesti Kunstiakadeemia, 2019, 146.
119 I. Põltsam-Jürjo. Lihula isepäised nunnad. – Läänemaa Muuseumi toimetised XVIII. Haapsalu, 2015, 177.

mitmes allikas kirjas, et Lihula kloostri asutajaks oli piiskop Hermann,[120] aga selleks on seni peetud Saare-Lääne piiskoppi Hermann I-st (1262–1285). Kuna Lihula jagamisel läks Tallinna maantee kloostripoolne külg ordule, siis poleks piiskop saanud rajada kloostrit ordu maale.[121] Küll võis aga ordu olla Elisabethi kiriku rajajaks, sest pühak oli Saksa ordus väga austatud. Seetõttu peaks olema tähelepanelik paavsti audiitori Franciscus de Moliano koostatud ülekuulamisprotokolli tsiteerimisel. Lihula Püha Elisabethi kiriku süütasid 1297–1298 toimunud sõjas kuralased ja orduvendade väes võitlevad neofüüdid, mitte orduvennad.[122] Eelnevast saab teha järelduse, et 13. sajandi kolmandal veerandil on Lihula laienenud piki maanteed sellises ulatuses, et vaja oli uut kihelkonnakirikut.

Lihula linnusepiirkonda kuulus praeguste teadmiste põhjal 9 küla, mis paiknesid linnusest paari kilomeetri kaugusel, kuid allikates mainitud muinaskihelkond oli tõenäoliselt tunduvalt suurem, hõlmates ka vähemalt 11 asulakohaga[123] Kirbla kihelkonna ala. Seda arusaamist toetavad loodusolud ja aardeleiud. Matsalu lahte suubuval veerohkel Kasari jõel oli palju lisaharusid, mis moodustasid põhja suunal loodusliku piiri teiste kihelkondadega, samas olid need oluliseks sisemaiseks liiklussooneks. Sellele viitavad mitmed 11.–12. sajandi aardeleiud Kasari jõe ülem- ja keskjooksu alalt.[124] Siin võis olla põhjus, miks just Lihulast kujunes 12. sajandiks kogu Läänemaa ulatuses kõige olulisem keskus. Piki rannikut kulgev Gotlandilt Novgorodi suunduv veetee ristus Matsalu lahes sisemaiste veeteedega. Lisaks läbis Lihulat põhja-lõunasuunaline maantee, mis kulges üle Kasari jõe koolmekoha Kasari mõisa juures ning suundus edasi Martna kaudu Ridalasse või Kullamaa poole. Pikka soosilda Üdruma ja Laiküla vahel ei saanud muinasaja lõpus eksisteerida, seega polnud suvisel ajal võimalik otse Kullamaa poole kõndida või ratsutada.[125] Koolmekohast kilomeetri kaugusel, kunagise tee ääres oli Kasari asula, mille elanikel võis olla roll vee- ja maa(n)tee ristumiskoha valves või sadamakohaga seotud teenustega.[126] Muinasaegset asulakihti ootaks ka Kasari mõisa kohal, kuid seda pole sealt otsitud. Järgmine asula paiknes

120 LUB 3, CDXXXIXb, vrd *ibid*., Reg. nr 498b; Balthasar Russow. Liivimaa provintsi kroonika. Tlk ja komm. J. Kivimäe. Tallinn, Tänapäev, 2022, 42–43.

121 Lihula jagamise kohta piiskopi ja ordu vahel vt: I. Põltsam. Lihula plaan *anno* 1645. – Vana-Läänemaa ajaloo radadel II. Lihula, 2014, 58; R. Vaiksoo. Aja lugu 3: Keskaeg. Kaitseehitised ja kindlustatud linnad Vana-Liivimaal: Kataloog. Tallinn, Raul Vaiksoo Arhitektuuribüroo, 2025, 217.

122 A. Seraphim. Das Zeugenverhör des Franciscus de Moliano (1312), 17.

123 M. Mandel. 13. sajandi algul olemas olnud külad (asulate kultuurkihid) ja sama perioodi kalmed, 4–5.

124 M. Kiudsoo. Eesti muinasaarded: Kaubateed ja -kontaktid. Tallinn, Äripäev 2019, 109.

125 V. Praust. Eesti teedevõrk muinas- ja keskajal, 91.

126 Täname Krista Karrot tähelepanu juhtimast Kasari koolmekohta ümbritsevatele asulatele ja nende võimalikele funktsioonidele.

Kaart 7. Lihula muinaskihelkonna 13. sajandi alguse asustuspilt ning 13. sajandi jooksul rajatud Lihula Elisabethi kirik ja Kirbla Nikolause kirik. Tärniga on märgitud oletatav asula. Autor: Kaarel Sikk

Kirbla panga jalamil, kust tee läbi lookles.[127] Koolmekohani on sealt ligikaudu kaks kilomeetrit, kuid asukoht 30 meetri kõrgusel merepinnast võimaldas saada sealsetel elanikel Kasari jõel toimuvast täieliku ülevaate. Vahiposti jaoks suurepärane asukoht. Kirbla kirik on rajatud keset platood, 300–400 meetri kaugusele 11.–12. sajandi kivikalmetest.[128] Kirikut on peetud 16. sajandi alguse ehitiseks,[129] kuid selle paiknemine maastikul annab märku 13. sajandil püstitatud eelkäijast. Siin võib näha seoseid nii Ridala kui ka Martna kiriku asukohavalikuga. Isegi väike puitkirik pidi olema võimas visuaalne dominant, nähtav kõigile, kes põhja poolt tulles Kasari jõele lähenesid ja Lihula muinaskihelkonna piiri ületasid (kaart 7).

SOONTAGANA JA KORBE KIHELKOND

Vana-Läänemaa lõunapoolsed haldusüksused kandsid Soontagana ja Korbe (*Corbe*) nime, kuid pole selge, kuidas piirid kulgesid. Uurijad üldiselt ei kahtle mõlema muinaskihelkonna keskuse paiknemises – Soontagana hilisemas Mihkli ja Korbe Pärnu-Jaagupi kihelkonnas –, kuid territooriumide tegelik ulatus ja kirikute algne asukoht ei ole nii üheselt selge.[130]

127 Muinsuskaitseameti registris on märgitud asulakoht Kirbla pangal (nr 9970), kuid see ei vasta tõele. Meilivestlus Mati Mandeliga, 11. juuli 2025.
128 M. Mandel. Läänemaa muinasajast Lihula keskaega: Arheoloogilise uurimise lugu. Eesti Ajaloomuuseum, Tallinn, 2022, 124–126.
129 V. Raam. Kirbla Nigula kirik. – Eesti arhitektuur 2, 22.
130 Vt lähemalt: E. Tarvel. Läänemaa seitse kihelkonda, 296–297; A. Vunk. Asustusmuster 13.–14. sajandil. – Pärnumaa: Loodus, aeg, inimene 2, 47–53.

Henriku kroonika järgi oli Soontagana esimene kihelkond, kuhu Riiast tulnud ristisõdijate väed jõudsid. Koguneti Salatsi jõe juures ja siis mindi otseteed piki mere äärt,[131] tänapäeva mõistes Salacgrīvast üle Häädemeeste Pärnuni. Selle tee äärest on teada mõned maahaudadega kalmistud ja asulakohad (nt Võiste), mistõttu ei saa öelda, et piirkond oleks olnud asustamata. Sama kehtib ka Pärnu jõe alamjooksu kohta. Hilismuinasaegset asulakohta sealt seni teada ei ole, aga Pärnu linnast ja selle ümbrusest on rohkesti leide (11.–12. sajandi anglosaksi ja saksa münte, hõbeehteid, odaots), mis lubab oletada, et seal paiknes kauplemis- ja sadamakoht.[132] Siiski jääb ebamääraseks, mida Henrik Soontagana all mõtleb, kas see hõlmas kogu Läänemaa lõunapoolset osa või ainult muinaskihelkonda. Kuna Korbet kroonikas kordagi ei mainita, siis on usutav pigem esimene versioon. Seega ei tohiks krooniku kirjeldusest teha otseseid järeldusi Soontagana muinaskihelkonna piiride kohta. Kellele siis võis kuuluda sadamakoht Pärnu jõe suudmealal? Saare-Lääne piiskopi ja ordu vahelisest maadejaotusest võib välja lugeda, et Korbe asus Sauga ja Pärnu jõe vahel, kuid suudmealast kaugemal, soo taga.[133] Tõenäoliselt peetakse silmas praegust Rääma raba. Iseenesest huvitav situatsioon: Pärnu jõgi on Korbe kihelkonna piirijõgi, kuid sadamakoht sinna ei kuulu, Soontagana keskusega puudus aga jõel ühendus. Siinkohal tasub meenutada 1242. aasta lepingut, mille kohaselt Cotze ja Sorve läksid ordu valdusse. Seal räägitakse ka sadamatest, mis peavad jääma kõigile vabaks.[134] See pidi olema vana traditsioon. Nii võis Pärnu sadamakoht olla Soontagana ja Korbe ühiskasutuses.[135] Juhuleide on ka Audru jõe suudmealalt, mis on soodetaguse Soontagana seisukohast märksa huvitavam kui Pärnu sadamakoht. Näiteks peegeldab üks 17. sajandil ümberjoonistatud kaart varasemat teadmist, et Audru jõel oli ühendus Lavassaare järvega, mis asub Kõima rabas.[136] Kõima ja Maima raba vahele ulatub maanina, kus on Pitsalu küla. Pärimuse järgi olla seal olnud sadamakoht, soost on leitud ka üks laevakere.[137] Maima raba äärsest Vee külast on aga leitud turba seest hobusepeaga laev.[138] Kõige olulisem teade pärineb siiski 16. sajandist, nimelt on piiskop kogunud kalamaksu Hõbeda ja Parasmaa talult, esimene asub Kõima raba ääres, teine paiknes

131 LHK XIV, 10; XVIII, 5.
132 A. Kriiska. Muinasaeg. – Pärnumaa: Loodus, aeg, inimene 2, 26–27.
133 Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch, Abt. 1, Bd. VI. Hrsg. von Fr. G. von Bunge. Nikolai Kymmel, Riga, 1873, nr 2758.
134 LUB I, nr CLXX.
135 I. Arens. Die Topographische Lage und die Grenzen der altestnischen Landschaft Korbe. – Apophoreta Tartuensia. Stockholm, 1949, 205.
136 EAA.308.2.2 Karta över Estland, Livland och Kurland 1630.
137 https://galerii.kirmus.ee/koobas/index.php?module=300&op=2&id=35135&jrk=117.
138 AK PJg: J (teade: J. Kuusik). Muistiseliik: vrakk.

Avaste soo veerel (praegu kahe soo vahelisel maakitsusel).[139] Soontagana linnus rajati Avaste soosaarele. Geoloog Mati Ilometsa hinnangul tekkis siia madalaveeline veekogu pärast Litoriinamere taandumist ligikaudu 4000 aastat tagasi ja hakkas kiiresti kinni kasvama,[140] ajalooallikad osutavad aga järve olemasolule 500 aastat tagasi. See näitab koostöö vajadust humanitaarteadlaste ja geoloogide vahel. Kui me ei saa aru tolleaegsetest loodusoludest, on raske midagi öelda ka ühiskonna kohta.

Mõlema muinaskihelkonna põhjapiiri kulgemine on samuti vaidluste objekt. Esile tahaks tõsta Heinrich Laakmanni mõtet, et Vigala kihelkond kuulus Korbe alla.[141] Nagu eespool mainitud, siis moodustasid sood ja jõed Vigala ja Kullamaa alade vahele selge piiri. Tuleb aga arvestada võimalusega, et Vigala kirikukihelkonnas muinasaegset püsiasustust ei olnudki või oli tegemist Sorve-taolise eraldatud territooriumiga. Vigala kiriku asukoht Enge jõe kõrgel kaldapealsel, 300 meetri kaugusel Kivi-Vigala mõisast ja linnusest, mis oli kolmest küljest ümbritsetud looduslike veetõketega, räägib võõrvasallidele omasest koha kasutamise viisist. Eestlaste asula poleks sellises kohas paiknenud. 14. sajandil oli kihelkond Üexküllide perekonna valduses,[142] varasema aja kohta andmed puuduvad. Vigala kiriku rajamise aeg on samuti teadmata. 1339. aastal on mainitud preestervend Johannest Vigalast (*Johann Vickele*), mis viitab kiriku olemasolule, aga kirik ise ei anna dateeringule veenvat pidepunkti. Nelinurkne kooriruum ning sellest natuke laiem ja kaks korda pikem pikihoone on Saare-Lääne 13. sajandi teisel poolel ehitatud kirikute tunnusjooneks, kuid ühtegi arhitektuurset detaili, mis sellist dateeringut kinnitaks, säilinud pole. Kindel on see, et kirik sai võlvid alles 15. sajandil.[143]

Kui Vigala kuulumine Korbe kihelkonda on diskuteeritav, siis valdavalt ollakse päri seisukohaga, et muinaskihelkonna põhjapiir jooksis ligikaudu nüüdse Pärnumaa piiri mööda Pärnu jõeni. Näiliselt on tegemist suure alaga, kuid enamjaolt oli see kaetud soode ja metsadega. Erinevalt teistest Vana-Läänemaa piirkondadest on Korbe muinasaegset asustust väga vähe uuritud, kuid praegune uurimisseis näitab kalmete

139 A. Vunk. Asustusmuster 13.–14. sajandil, 48; F. Baron Stackelberg. Der Landbesitz im Kreise Pernau zur Ordenszeit: Urkunden-Regesten, nr 10. – Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau VIII. Pernau, 1926, 213–224; Parasmaa (Parraßma) ... Ahn vischgelde 5 f ..., lk 216; Nedrema külas Hõbeda (Hebbedisch Marth) ... Ahn vischgelde 1 marck ..., lk 217. Täname Aldur Vunki allikate lahke jagamise eest.

140 M. Ilomets. Sood. – Pärnumaa: Loodus, aeg, inimene 1. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Pärnu Muuseum, Pärnu, 2008, 141.

141 H. Laakmann. Zur ältesten Geschichte des Bistums Ösel-Wiek, 327.

142 M. V. Taube. Die von Uxkull: Genealogische Geschichte des uradeligen Geschlechts der Herren, Freiherren und Grefen von Uxkull 1229–1929, I Teil. Berlin, 1930, 18–22.

143 K. Markus. Raplamaa kirikud. Muinsuskaitseamet, Tallinn, 2002, 44–45. Varem olen (*K. M.*) Vigala kirikut dateerinud „piiskopi" figuuri ja joogisarvedega raiddetaili abil, mis viitaks 13. sajandil rajatud ehitisele.

levikut kümne kilomeetri raadiuses Pärnu-Jaagupi kirikust põhja, lõuna ja ida suunas. Need asetsevad hõredalt, mingit suuremat asulagruppi ei moodustu.[144] Hoopis teistlaadne muististe kontsentratsioon on aga kirikust lääne pool – alal, mis on ümbritsetud kolmest küljest soodega ja külgneb vahetult Soontaganaga. Keskseks asustuseks on seal olnud Kuninga, mis tänapäeval kajastub talunimes, kuid Mellini 1798. aasta kaardil külana. 1534. aasta vakuraamatus on kirjas Kuninga (*Cunnika*) vakus, mis on teistest suurem ja kuhu kuulub ka Vanema (Wanam, Wannam) küla.[145] Tänapäeval on see Vahenurme küla. Sealt on leitud 11.–13. sajandisse kuuluv asulakiht ja paarsada meetrit eemal kalmistu. 1518. aastal on mainitud vabatalupoega Cunnica Marti ja hiljem Cunnica Micku.[146] Tänapäeval asub Kuninga talu Vahenurme külast kilomeeter eemal. Rahvatraditsiooni järgi asunud Vahenurme mäeseljaku läänekiljel katoliku usu kabel.[147] 17. sajandi teise poole kaardil[148] on Vee mõisa juurde kirjutatud *Huijentac*, mis võiks tähendada Hiietaga. Hiis ise pidi sellisel juhul asuma Vahenurme külast lõunas, Maima raba ääres. Rabasaarel asub aga Virussaare linnusease. Kuivmüürina paekivist laotud vall ümbritses kogu linnuseala, mille õue pindala võis ulatuda 1300–1400 ruutmeetrini. Asukoha poolest on Virussaare linnus lähedane Soontaganale, kuid tüübilt on nad erinevad.[149] Sellest paari kilomeetri kaugusel asuvas Linnamäe külas on 11.–13. sajandi kivikalme. Teist nii laetud kohta on kogu Läänemaalt raske leida. Võib olla kindel, et siin oli Korbe kihelkonna võimukeskus.

Jakobi kirik asub Vahenurme külast 9 kilomeetri kaugusel, põhja-lõunasuunalise maantee ääres. See oli peamine ühendustee Korbe kihelkonna sees ja ainus maismaatee naabrite juurde. Tsentraalne asetus reedab, et on rajatud kihelkonnakirikut. Kui Karuse välja jätta, siis ühegi teise seni käsitletud kiriku kohta seda öelda ei saa, kihelkonnakiriku staatus pidi tulema hilisemas järgus. Senises kirjanduses on Pärnu-Jaagupi kirik dateeritud 1530. aastatesse, kuid Villu Kadaka arvates võis siis toimuda varasema kiriku ulatuslik ümberehitus, mille tulemusel kaeti hoone praeguste võlvidega. Idaseina kitsas aknaava osutab tema arvates pigem 13. sajandi ehitisele, lääneportaalis on ka vähemalt kaks eri ehitusjärku.[150] Isegi kui Jakobi kirik on seni arvatust vanem, on õhus

144 https://xgis.maaamet.ee/xgis2/page/app/kultuurimalestised.
145 A. Vunk. Asustusmuster 13.–14. sajandil, 52.
146 I. Arens. Muistse Korbe (Körbe) topograafilisest asendist ja piiridest 13. sajandil. Käsikiri valminud Rootsis 1961, praegu asub TLÜ Akadeemilises raamatukogus, 28–29.
147 Samas, viide 143.
148 Geometr. Charta öffwer Andre Dehlen aff Pernou Gebiet. EAA.308.2.15, l 1.
149 E. Tõnisson. Eesti muinaslinnad, 269–270.
150 V. Kadakas. Ehitusarheoloogiline uuring Pärnu-Jaagupi kirikus okt. 2022: Aruanne. Tallinn, 2023, 10.

mitmeid küsimärke. Kõigepealt nimipühak Püha Jaakobus. 13. sajandi Liivimaal olid palverändurite pühakule pühitsetud kirikud tavapäraselt veeteede lähedal. Ainsad erandid Eestis on Pärnu- ja Viru-Jaagupi kirik, kuid viimane on kolm korda asukohta vahetanud. Seega võib pühitsus Jaakobusele olla seal hiliskeskaegne. Teiseks on väga väheütlev kiriku asukoht. Paljud kirikud on rajatud tee lähistele, kuid seal peab olema midagi veel, mis sellise asukoha määrab. Samas tuleb tunnistada, et asustusmustri uurimine kunagises Korbe kihelkonnas on äärmiselt lünklik. Mõtlemapanev on aga asjaolu, et Pärnu-Jaagupist on teada tavatult palju pärimusi kabelite kohta. Asukoha järgi on üheks huvitavamaks Vahenurme küla, kuid kõigepealt tuleks arheoloogiliste uuringutega tõestada, et seal üldse oli mingi kabel. Praeguses uurimisseisus ei ole piisavalt andmeid selle kohta, kuhu võidi rajada Korbe muinaskihelkonna esimene kirik.

Korbe kihelkonda kõige põhjalikumalt uurinud Ilmar Arens oli arvamusel, et Korbel ja Soontaganal võis olla ühine juhtimine ning et korbelased olid osalised Soontagana linnuse ehitamisel ja kaitsmisel.[151] See tõstatab küsimuse linnuse funktsiooni kohta. Kõrvaline asukoht soosaarel, Soontagana põhjapiiril, ei tee sellest võimukeskust. Tavapäraselt eeldatakse, et linnus, mille pealik omab võimu, peaks paiknema külade ja heade põllumaade keskel, kust korjatakse makse, et linnust ülal pidada. Neid aspekte arvestades on Soontagana linnuse reiting võrreldes teiste Eesti linnustega väga madal.[152] Kuid hea ei olnud ka Varbola linnuse reiting, ometi on Varbola linnuse funktsioon hiljaaegu ümber hinnatud.[153] Siinse artikli raames ei ole võimalik põhjalikult süveneda ühe linnuse funktsiooni, nagu seda on tehtud Varbola linnust analüüsides, aga Läänemaa kontekstis on siiski võimalik mingitele aspektidele tähelepanu juhtida.

13. sajandi maastiku rekonstruktsioon näitab Soontagana tuumikala ümber vetevälju,[154] ainus suvine ühendustee keskusest välja kulges lääne suunas, Paimvere asula lähistelt tiiruga ümber Tuhu soo Vatla linnuse poole ning üle Kalli Audru suunas (vt kaart 8). Soodevöönd moodustas põhjas Lihula kihelkonnaga selge piiri, kuid veepiir oli ka Korbega. Seega oli tegemist omamoodi eraldatud saarega, kus seni on tuvastatud 17 asulakohta, kuid lõunaosa külatuumikutes võib neid veel olla.[155] Lähim küla Soontagana linnusele oli Kurese. Tegemist on

151 I. Arens. Muistse Korbe (Körbe) topograafilisest asendist ja piiridest 13. sajandil, 26.
152 K. Siig. Varbola: On the function of an 11th to 14th-century stronghold, 143.
153 Samas, 148–153.
154 Isegi 19. sajandil on kirjeldatud Soontagana ümbrust kui vesist ja läbipääsmatut (A. Hueck. Notizen über einige Burgwälle der Ureinwohner Liv- und Esthlands. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft I: 1. Dorpat, 1840, 51–53).
155 Nt Irta, Jänistvere, Nederema (M. Mandel. 13. sajandi algul olemas olnud külad (asulate

nüüdse Pärnumaa ühe olulisema asustuskeskusega, mille juured ulatuvad nooremasse pronksiaega. Piirkonna kõrgeimas tipus paiknenud kindlustatud asulast (Pakamägi) on asutud ümber hilisema külatuumiku piirkonda 11.–12. sajandil. Külade naabruses paiknenud ringvall-linnus on sarnane Massu ja Salevere linnusega Hanila kihelkonnas ja Jaluksega Lääne-Nigulas, see on dateeritud esimesse aastatuhandesse eKr.[156] Seega on Kurese olnud sajandeid piirkonna olulisim keskus. Linnusest paikneb see 2,5 kilomeetri kaugusel. Linnuse külje all, rabasaare lõunaosas on olnud talud, mis kandsid Maalinna nime, kuid asula vanus on teadmata.

Soontagana linnus on Vana-Läänemaa suurimaid maalinnu, selle pindala oli ligikaudu 3500 ruutmeetrit. Kunagisest ringvallist on säilinud aimatav vöönd ümber ovaalse õue. Kultuurkihi paksus on kohati kuni 1,5 meetrit, sisaldades ehitiste jäänuseid, leide (tarbeesemeid, relvi, ehteid) ja rohkesti koduloomade luid. Enamik leiumaterjalist kuulub 12. sajandisse ja 13. sajandi algusse, kuid radioaktiivse süsiniku dateeringu järgi

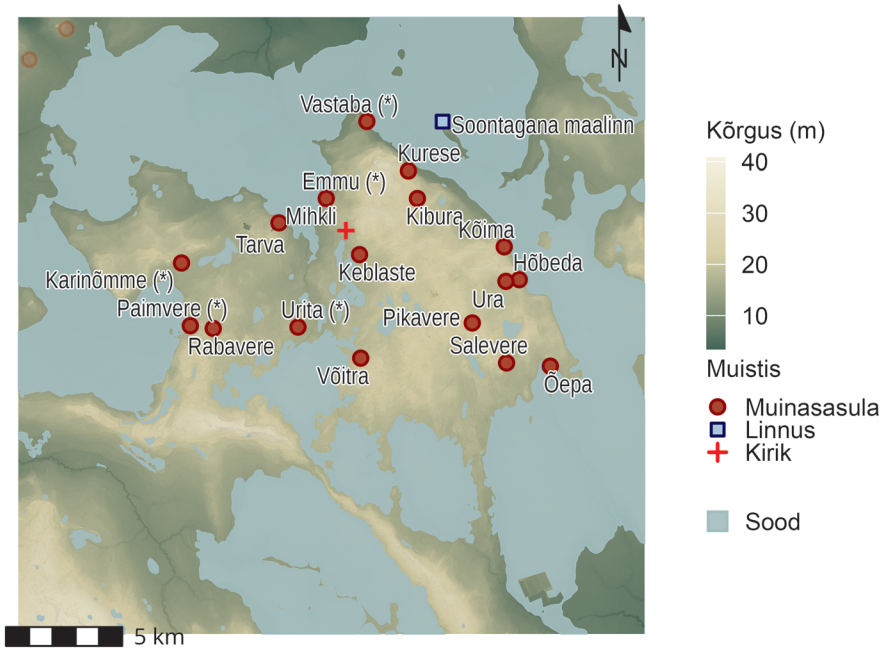

Kaart 8. Soontagana muinaskihelkonna tuumikala asustuspilt 13. sajandi algul, maalinn ja Miikaeli kirik. Tärniga on märgitud oletatav asula. Autor: Kaarel Sikk

kultuurkihid) ja sama perioodi kalmed, 13–14).

156 M. Mandel. Arheoloogiga Läänemaa radadel. Eesti Ajaloomuuseum, Tallinn, 2011, 151–157; M. Mandel. Läänemaa muinasajast Lihula keskaega: Arheoloogilise uurimise lugu. Eesti Ajaloomuuseum, Tallinn, 2022, 224.

võivad vanimad kaitseehitised pärineda 7.–8. sajandist.[157] Marika Mägi näeb Soontagana maalinna talikaubanduse keskusena, kus elati pigem hooajaliselt kui igapäevaselt. Kuna kaitsta tuli nii kaupu kui inimesi, siis oli linnusel ka kaitsefunktsioon.[158] Sellisel juhul oli tegemist lokaalse kaubitsemiskohaga, mis oli mõeldud Soontagana ja Korbe tuumikala elanikele. Üle kaanetunud soode ja järvede oli suurepärane ühendus Lihulaga, kuid mitte Kesk-Eestiga. Seal mängis olulist rolli Pärnu jõgi. Kroonika sündmustest lähtuvalt pidi linnus siiski olema midagi enamat. Sõjakäik Soontaganasse toimus pärast Rooma kirikukogu 1216. aasta jaanuaris. Linnust piirati üheksa päeva, kuniks vesi ja toit lõppesid. Allaandmise tingimuseks oli ristiusu vastuvõtmine. Kui linnusesse saadetud preester Godfrid oli kõiki vett piserdades ristinud, anti vanemate pojad pantvangi ja sõjavägi pöördus tagasi.[159] Järgmine kord on Soontaganat mainitud alles 1226. aastal, kui preester Petrus Kakewalde oma kaasvennaga sinna läks, et ristida need, kes varem ristimata olid jäänud.[160] Tekstist tuleb välja, et seekord mõeldakse Soontaganat territoriaalse üksusena, mitte linnusena. Ristisõdijad käisid Soontagana aladel korduvalt, rüüstati külasid ja põletati väiksemaid linnuseid, kuid Soontagana linnuse alistumisel alistus kogu maa. Kui defineerida keskust, tagamaad ja ääreala Valter Langi järgi,[161] siis oli Soontagana linnus keskus, Soontagana ja Korbe tuumikala külad moodustasid tagamaa ning ülejäänud Korbe ja mereäärne piirkond oli ääremaa. Varbla ja Audru kant võisid moodustada samasuguse iseseisva üksuse, nagu oli Sorve, st Soontaganaga lõdvalt seotud territooriumid. Küsimus on aga selles, kuidas seda keskust määratleda. Hooajaline talikaubanduse keskus ei saa olla keskus, kui seal suvel kedagi ei ole. Linnaliseks asulaks kvalifitseerub Läänemaal ainult Lihula. Kurese on olnud Soontagana tuumikala oluline keskus sajandeid, kuid see paikneb asustuspiirkonna põhjatipus. Ilmselt pole juhus, et just see küla on ka linnusele kõige lähemal. Järelikult saab rääkida mingil moel ikkagi võimukeskusest.

Alistatud keskus pidi saama kiriku, kihelkonnavaimulikuks oli seal tõenäoliselt kroonik Henrik ise.[162] Peaingel Miikaelile pühitsetud kirik jääb Emmu ja Keblaste küla vahele, mõlemasse on ligikaudu 1,5 kilomeetrit. Teiste Soontagana tuumikala asulate suhtes on sel küllaltki keskne asend. 500 meetrit kirikust lõuna poole on hiieallikas, ümbritsev

157 E. Tõnisson. Eesti muinaslinnad, 266–269.
158 M. Mägi. Muinasaja lõpu linnused. – Eesti kunsti ajalugu 1, 90.
159 LHK XIX, 8.
160 LHK XXIX, 7.
161 V. Lang. Võimukeskuste kujunemisest Eestis, 10–11.
162 A. Mäesalu. Uusi andmeid Mihkli kiriku vanemast ajaloost. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat = Annales Litterarum Societatis Esthonicae 2011. Tartu, 2012, 129–148.

mets kandis hiiemetsa nime.[163] Kahjuks pole võimalik tõestada, et see traditsioon viib tagasi varasemasse perioodi kui 19.–20. sajand, aga asukoht on siiski kõnekas. Kihelkonnakirikut on läbi keskaja identifitseeritud Soontagana nime kaudu,[164] kuid 1534. aasta andmetel kuulus see hoopis Lihula ametkonda ning 1624. aasta revisjonis kinnitati, et kirik on vanast ajast kuulunud Lihula piirkonda.[165] Me ei tea, millal Mihkli kirik Lihula ametkonna alla läks, aga see annab huvitava konteksti kiriku ehitusele. Kunagise võimsa piirkonna kihelkonnakirik on olnud üsna tagasihoidlik ehitis – võlvide asemel oli kirikul talalagi. Kuna puuduvad igasugused dekoorielemendid, siis on dateerimisega raskusi. Võib oletada 13. sajandi viimast veerandit, aga kiriku enda ehituskehand selleks mingeid tugipunkte ei anna.[166] Võrreldes Ridala ja Hanila võlvitud kirikutega, jääb mulje, et Soontagana ülikud ei ole ennast uues ühiskonnas positsioneerinud. Soodetagune maailm muutus ääremaaks, uueks keskuseks sai Vana-Pärnu, kuhu 1251. aastaks oli ehitatud toomkirik.

KOKKUVÕTE KIRIKUTE RAJAMISEST LÄÄNEMAAL

Artikli eesmärk oli võtta vaatluse alla kirikute asukoht kunagiste asulate, linnuste, sadamakohtade ja teedevõrgu suhtes. Selgus, et kirikute rajamise taga võivad olla väga erinevad kohalikest oludest sõltuvad otsustusprotsessid. Ridala kiriku asukoht majapidamise kõrval meenutab Skandinaavia erakirikute rajamist. Hanila kirik paikneb sadamakohas, kihelkonna ühes servas. Siin võib näha kahte stsenaariumi: kõigi jaoks vaba randumis- ja kaubitsemiskoha markeerimine kristliku pühakojaga või erakirik (kabel) sadamakohta haldava juhtfiguuri elamise naabruses. Viimasel juhul peaks kirikumõisas olema muinasaegse asula kiht. See vajab veel eraldi arheoloogilisi uuringuid. Lihula oli aga hoopis teise kaliibriga keskus, mis sai piiskopi residentsiks juba 1211. aastal. Kuna Lihula piiskopi (*Lealensis episcopus*) olemasolust teame tänu juriidilisele dokumendile,[167] mis tuli kinnitada oma pitsatiga, kus pidi olema nii kohanimi kui ka mingi piltkujutis, siis tekib küsimus, kas seda saab teha, kui puudub kristlik kogukond. Omaette nähtus on Lodede suguvõsa

163 F. Karopun. Mihkli kihelkonna kirjeldus 1923, 11; J. Koit. Mihkli kihelkonna muinasteaduslik kirjeldus 1934, 62–63. Käsikirjad TLÜ arheoloogia teaduskogu arhiivis.
164 LUB VI, reg. 1144.
165 A. Vunk. Asustusmuster 13.–14. sajandil, 50.
166 K. Alttoa. Mihkli kirik Läänemaal – kas kindluskirik? – Kirikud, kabelid, kloostrid: Kirjutisi Eesti keskaegsest sakraalarhitektuurist. Ilmamaa, Tartu, 2022, 159–171.
167 LUB I, nr XXIII.

liikmed, kes väidavad, et nad on Taani kuninga Knud VI vasallid 1196. aastast. Nad resideerusid kohas nimega Kullamaa, millest kujunes 12. sajandil uus võimukeskus. Kullamaa on ka ainus paik Läänemaal, kus kirik on rajatud linnuse juurde.

Martna ja Lääne-Nigula kirik on rajatud jõe äärde, esimene koolmekohta ja teede risti, teise puhul ei ole kultuurmaastikus midagi iseäralikku välja tuua. Kuna Daugavgrīva mungad said endale just selle küla, mille maale esimene pühakoda rajati, siis võiks siin näha seost. Koolmekoha puhul tekib aga küsimus, kuidas toimus selle haldamine. Looduslikke jõgede ületuskohti, kust ka vanker hästi läbi oleks pääsenud, ei saanud olla palju ning neid tuli ka hooldada, kui tegemist oli olulise teeristiga. Martna puhul oleks oluline teada saada sõna *Ummere* tähendus. Kui see tõepoolest tuleb isikunimest, siis oleks see vihje, et koolmekohta valdas keegi, kes selle pealt ka ilmselt teenis. Et selle kohta midagi rohkemat öelda, tuleks vaatluse alla võtta kõik Eesti kirikud, mis on rajatud jõe ületuskoha lähedusse.

Kirbla ja Karuse kirik on maastiku dominandid, mõlemad asuvad Läänemaa kõrgetes kohtades, olles kaugele nähtavad isegi puitkirikutena. Nende rajamise lugu on aga erinev. Kirbla kirik paikneb vahetult kalmete kõrval, panga kõrgemas osas; asula jääb panga jalamile, kuid sealt on nähtav Kasari jõe alamjooksul toimuv ning koolmekoht mõisa juures. Karuse kirik on rajatud kolme territoriaalse üksuse piirimaile, tähistamaks uue kirikukihelkonna teket. Mõlemad on olulise tee ääres, kuid see fakt ei oma esmast tähendust ja võib viia valede järeldusteni. On päris selge, et kirikute rajamise kontekst on erinev.

Mihkli ja Pärnu-Jaagupi kiriku rajamisel on vähe ühisjooni teiste Läänemaa kirikutega. Isegi kui Jakobi kivikiriku ehitamise aeg dateeritakse 16. sajandist varasemaks, eksisteerib endiselt kahtlus, et selles paigas ei ole asunud esimene Korbe kihelkonna kirik. Aga kuna sealse asustusega on kõige vähem tegeldud, siis on ennatlik teha suuremaid järeldusi. Soontagana esimene kirik paikneb enamiku asulate suhtes tsentraalselt, millest võiks välja lugeda, et on rajatud kihelkonnakirikut. See viitab hilisemale ehitusajale võrreldes teiste Vana-Läänemaa kirikutega.

Kui asetada kirikute rajamine poliitilisse konteksti, siis tuleb arvestada Taani kuninga Knud VI sõjakäiguga Eestisse 1196. või 1197. aastal,[168] hilisem peapiiskop Anders Sunesen oli siis kuninga kantsler. 1206. aastal oli Anders tagasi, seekord Lundi peapiiskopi staatuses. Henriku kroonika teatel tuli ta koos kuningas Valdemar II-ga, et hõivata

168 Allikates kohtab rohkem 1196. aastat (K. Markus. Visual Culture and Politics in the Baltic Sea Region, 1100–1250. Brill, Leiden, 2020, 259).

Saaremaa,[169] kuid mitme Taani allika järgi oli peapiiskopi sihiks hoopis Reval (Tallinn).[170] Igal juhul viibis ta sel aastal Väinamere piirkonnas ja suundus sealt edasi Riiga, kuhu jäi kevadeni.[171] 1208. aastal kirja pandud paavst Innocentius III eluloos on lõik, mille sisu omistatakse peapiiskop Andersile. Seal väidetakse, et Liivimaa on selleks ajaks kristianiseeritud ja naabermaade paganad on valmis usku vahetama.[172] Peapiiskopi Riias viibimise ajal pandi Liivimaal paika kihelkondade piirid ja ehitati kirikuid. Seega vastab kirjutis tõele – kuid keda peeti silmas naabermaade paganate all? Arvestades peapiiskopi reisimarsruuti 1206. aastal, tulevad esimeste võimalike kandidaatidena kõne alla „mereäärsed".

Kindlamalt sobitub kirikute ehituse algus Läänemaal Rootsi kuninga Johan Sverkerssoni sõjakäiguga 1220. aasta suvel, kaasas oli tal Linköpingi piiskop Karl. Kroonik Henriku sõnutsi „käisid nad mööda maakonda ringi, õpetasid ja ristisid inimesi ning ehitasid kirikuid".[173] Kuna sõjategevusest ridalastega kroonikas ei räägita, siis on ristimine ja kirikute ehitamine toimunud vanematega kokkuleppel. Maastikuanalüüsist on näha, et iga kogukond on pakkunud oma lahenduse. Kuid arvestada tuleb ka sellega, et rootslased lähtusid Lihulast. Seega ei pruukinud nad Nigula piirkonda üldse jõuda. Kuna piiskop jäi pärast kuninga lahkumist Lihulasse, siis ei saanud tema tegelikuks ülesandeks olla kirikute pühitsemine, vaid kogu kirikuvõrgustiku ülesehitamine, ja selles sai ta toetuda ainult kohalikele. Kavandatu aga ei teostunud: saarlased panid linnusele tule otsa, piiskop langes lahingus.[174]

Kristluse institutsionaalsest kinnistumisest on põhjust rääkida 1224. aastast, mil poliitiline olukord seoses Taani kuninga vangistamisega muutus. Mereäärsed koos teiste maakondade esindajatega läksid Riiga, tasusid vahepeal tasumata jäänud maksud ja kinnitasid oma kuulumist kristlusse. Ühtlasi toimus Eestimaa maakondade jagamine, mereäärne maa koos seitsme kihelkonnaga läks Riia piiskopi alluvusse.[175] Sellest ajast võib märgata kirikute võrgustiku ülesehitamisel süsteemsemat lähenemist, kuid see veel ei tähenda, et siinses ühiskonnakorralduses oleks midagi oluliselt muutunud. Sellesse aega jääb Lõuna-Läänemaa kirikute

169 LHK X, 13.
170 Danmarks middelalderlige annaler. Koost. E. Kroman. København, Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, 149, 168, 200; Scriptores rerum Daniacarum medii aevi 1. Koost. J. Langebek. Hafniae, F. C. Godice, 1772, 284.
171 LHK XI, 1.
172 L. Arbusow. Ein Verschollener Bericht des Erzbischof Andreas von Lund a. d. Jahr 1207 über die Bekehrung Livlands. – Sitzungsberichte der gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1910. W. F. Häcker, Riga, 5.
173 LHK XXIV, 3.
174 Scriptores Rerum Svecicarum mediiaevi I. Ed. E. M. Fant. Uppsala, 1818, 85; LHK XXIV, 3.
175 LHK XXVIII, 2, 7.

rajamine ning esimeste kihelkondade moodustamine kogu Läänemaal. Teist lainet kihelkondade moodustamisel saab seostada maavalduste ümberjaotamisega piiskopi ja ordu vahel ning võimusuhete muutustega kohaliku eliidi hulgas. See tuleb eriti hästi välja Ridala kihelkonnas, kus Kirimäe suurnikud kaotasid võimu ja keskusteks said Nigula ja Ummere (Martna). Kõige enam aga mõjutas piirkondlikke protsesse Pärnu ja Haapsalu esilekerkimine, seda nii linna kui ehitustandrina.

Artiklis avanev pilt 13. sajandi Läänemaast hoiatab suuremate üldistuste tegemise eest. Isegi ühe maakonna piires võivad ühiskondlikud protsessid kulgeda erimoodi. Edasi on võimalik minna teiste maakondade analüüsiga (nt Harjumaa), aga ka juhtumianalüüsiga (nt kirikud sadama- ja koolmekohtades). Kindlasti pakuvad väärtuslikku lisateavet ka täpsemad maastiku-uuringud (nt nähtavus ja ligipääsetavus).

Tänuavaldus

Artikkel on valminud Eesti Teadusagentuuri grandi PRG1931 „Eesti 12.–14. sajandil: kohalik ühiskond, traditsioonid ja kultuur muutuste ajastul“ ning Haridus- ja Teadusministeeriumi grandi TK215U3 „Eesti juured: rahvastiku ja kultuuri kujunemise transdistsiplinaarsete uuringute tipp-keskus“ toel.

SACRED BUILDINGS AND THE CULTURAL LANDSCAPE: CHURCHES AND PARISHES IN 13TH-CENTURY LÄÄNEMAA

Kersti Markus, Kaarel Sikk

This article explores the establishment of churches in 13th-century Läänemaa (Lääne County, western Estonia) based on known stone churches which presumably replaced old wooden sanctuaries. These early ecclesiastical buildings are analysed not only as religious monuments but also as indicators of political authority, social change, and cultural landscapes. By examining their placement in relation to settlements, hill forts, harbours, roads, and natural features, the study shows how local conditions shaped the spread of Christianity and the formation of parishes in medieval Estonia.

The research questions long-standing assumptions that parish churches were centrally located, tied to pre-Christian sacred sites, or consistently linked with strongholds. Instead, churches appear in diverse contexts: on a nobleman's estate, near harbours, at former burial grounds, or on the margins of settlement clusters. Many of the first wooden churches could have functioned as private or semi-private sanctuaries, reflecting the role of local elites in introducing Christianity. Their later replacement by stone churches signalled the consolidation of ecclesiastical power and the integration of parishes into wider structures of taxation and administration.

Environmental reconstruction forms a central part of the study. Due to land uplift and extensive wetlands, the medieval landscape differed markedly from today. Using digital elevation models, soil data, and archaeological surveys, the authors recreate the 13th-century terrain to illustrate how waterways, coasts, and arable land influenced both settlement patterns and church placement. Ridala, Kullamaa, Hanila, Karuse, and Soontagana each reveal distinct configurations of villages, hillforts, and routes, demonstrating that no single model explains the location of churches.

The creation of parishes occurred in two main phases. The first, in the early 13th century, was linked to tithe collection and the establishment of the first Christian sanctuaries, most likely wooden. The second, in the later 13th century, reflected the redistribution of land between the bishopric and the Teutonic Order and coincided with the move to stone construction. Churches became multifunctional centres of worship, assembly, and justice, while also symbolising both the persistence of older traditions and the assertion of new Christian order.

Case studies illustrate these dynamics. In Ridala, the church rose on land connected to local elites, resembling Scandinavian examples of private foundations. At Kullamaa, the association of a hillfort, an elite family, and the church points to the emergence of a new power centre. In Lihula, the episcopal seat from 1211, an early church must have stood near the hillfort, but as the town expanded a new parish church dedicated to St Elisabeth – canonised in 1235 – was built at the foot of the hill, embodying the shift to an urban ecclesiastical landscape.

The article also considers continuities with pre-Christian practices. Instead of replacing pagan sites outright, Christian sanctuaries were often established alongside them, suggesting a gradual process of negotiation.

By combining archaeological evidence, landscape reconstruction, and historical sources, the article offers a new perspective on how

churches were founded in 13th-century Estonia. It demonstrates that Christianisation and parish formation varied greatly even within one county, depending on local elites, trade connections, foreign powers, and geography. Läänemaa thus serves as a case study for understanding the diversity of medieval Christianisation: a process that was not uniform or centrally directed but shaped by multiple overlapping factors in a changing cultural landscape.